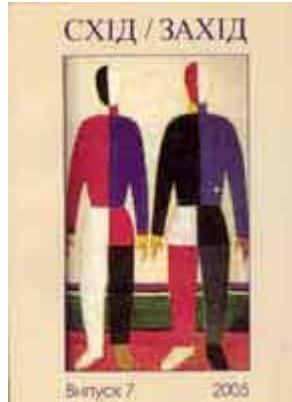

Східний інститут українознавства ім. Ковальських

Університет для України

Володимир Кравченко

Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.

Випуск 7. Спеціальне видання:

Університети та нації в Російській імперії. –

Харків; Київ: Критика, 2005. – С. 120-166.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дані електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4-87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

© Східний інститут українознавства імені Ковальських

© Автор статті

© Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництво

© Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

Валодимир Кравченко (Харків)
УНІВЕРСИТЕТ ДЛЯ УКРАЇНИ

Харківський університет займає особливе місце в українській історії націотворення. З цим навчальним закладом, так само як з багатьма виявами нової, модерної культури – журналістикою, народознавством, художньою літературою тощо, пов’язують початок доби національного Відродження. Імена Григорія Сковороди, Василя Каразіна, Петра Гулака-Артемовського, Григорія Квітки-Основ’яненка, Ізмаїла Срезневського, Миколи Костомарова немовби уособлюють «українськість» Харкова, наголошуючи на його ролі неофіційної культурної столиці всієї України першої третини XIX ст. Проте сьогодні, коли традиційна національна картина історичного минулого України під впливом часу поблякла, вицвіла чи потріскалася, коли поряд з нею відновлюють чи творять інші, альтернативні образи історичного буття, стереотипне поняття Харківського університету як українського національного символу початку XIX ст. потребує переосмислення¹.

Історичний контекст

Передусім належить брати до уваги, що на території України процеси модернізації та національного будівництва відбувалися за умов суперечливого поєднання «місцевих», «російських», «польських» та «австрійських проектів»². Проблема співвідношення модернізації «української» і модернізації «на Україні» донині є предметом дискусій³. Проте ця проблема виникла не сьогодні – її вдало сформулював ще Михайло Драгоманов, який писав: «Правдиво науковий, широкий погляд на історію України мусив би показати нашій громаді й чужим, як фатальні національно-крайові задачі українські сповнялися і під чужими урядами і як поступ цивілізації на

Україні, навіть і в чужій формі, вів до того, щоб виготовити ґрунт для свідомого українства. Через це вияснилось би краще й те, наскільки Україна могла б цивілізуватись сама й послужити для всесвітньої цивілізації при повній свідомості й автономії, до котрих вона поривалась не раз і котрі вона тепер можесягнути на дорозі всесвітнього поступу»⁴. Очевидно, розгляд сформульованого питання залежить від того, що вважати українським, а що – не українським.

На українській етнічній території наприкінці XVIII – протягом XIX ст. одночасно відбувалися процеси розпаду кількох «старих», «традиційних» націй, сформованих за соціально-правовими й територіальними ознаками (російської імперсько-дворянської, польської шляхетської та малоросійської козацької) і творення націй нового типу, що базувалися на етнічних, мовних та культурних особливостях і охоплювали всі прошарки суспільства (російської територіально-культурної, польської етнокультурної та української етнокультурної). Нації зазвичай або перебували в стані гострого протистояння, або укладали ситуативні союзи. В разі формування таких об'єднань виникали змішані, гібридні національні ідентичності, з відповідною ієрархією та лояльністю щодо різних метрополій⁵.

Відповідно різні явища, тексти, установи й навіть особистості могли належати одночасно до кількох національних культур. Харківський університет під цим оглядом є частиною російської культури не меншою, якщо не більшою мірою, ніж української. Питання про те, про яку саме російську культуру йдеється, входить поза межі цієї статті.

Зрозуміло, що на початку XIX ст. ані російська, ані українська культура ще не склалася як модерна, національна та гомогенна. Складний, комплексний характер соціокультурних процесів буття народу, що населяє територію сучасної України, зумовлювала не лише ієрархія «включчих» і «виключчих», домодерних і модерних типів національної ідентичності, а й регіональна різноманітність⁶. Кожний регіон України протягом тривалого часу зберігав притаманні йому особливості культурного та громадського життя, в тому й окрему назву⁷. Історичний континуїтет найбільшою мірою забезпечували землі колишньої Гетьманщини (Малоросії), де виникали і втілювалися в життя малоросійський регіональний та російський імперський проекти модернізації. Меншою мірою це явище було властиве аналогічним процесам, що відбувалися на землях колишніх слобідських козаків

(Слобідської України або «просто» України), де гору взяв російський імперський проект, але при цьому остаточно не знищив місцевої історичної традиції. Натомість регіони Південної України та Правобережжя, що втратили свою стару українську еліту, виробили іншу модель суспільного розвитку. На півдні України ми бачимо безумовне панування російського імперського варіанту модернізації, а на Правобережжі – польського регіонально-національного. Типологічно подібна ситуація склалася й на західно-українських землях, що належали до Австрійської імперії.

Щодо Слобідської України⁸, то вона від часів її масового заселення в середині – другій половині XVII ст. мала особливий соціально-правовий статус у складі Російської держави. Слобідські козацькі полки, захищаючи російські кордони від нападів татар, одночасно були форпостом Російської держави в її просуванні у південному степовому напрямку. Ці землі створювали постійну загрозу для Гетьманщини, надаючи притулок опозиційним до козацького уряду елементам і виступаючи в ролі військової бази для російських армій, що наглядали за запорізькими та донськими областями. Між українськими козацькими регіонами довго тривало політичне суперництво та взаємне протистояння, що їх зумовлювали певні обставини політичного життя⁹. Українські гетьмані намарно домагалися контролю над Слобідськими полками чи їхньої ліквідації, ставлячи під сумнів козацькі права слобожан. Недарма ще наприкінці XVIII – на початку XIX ст. патріоти Малоросії висміювали претензії мешканців Слобожанщини на іменування козаками, презирливо називаючи їх гречкосіями та чумаками¹⁰.

Справді, політична автономія Слобожанщини була набагато вужчою порівняно із сусідньою Гетьманщиною, а залежність від російського уряду – відповідно, більшою. Тут ніколи не урядував ні гетьман, ні головний отаман. Контроль за поселенцями здійснював представник російської цивільної чи військової адміністрації. Проте права слобожан на соціальні привілеї, хоч якими б сумнівними вони видавалися українській козацько-шляхетській верхівці Гетьманщини, було надійно гарантовано царськими жалуваними грамотами. Зокрема, йдеться про право на вільне виробництво та продаж горілки, будівництво млинів, деякі податкові пільги. Хоча ті права виглядали велими скромними порівняно з Гетьманщиною, слобожані міцно трималися за свої привілеї й у такий спосіб зберігали свою окремішність від власне російських поселенців.

Модернізаційні та національні проекти, які здійснював уряд Російської імперії на українських землях, вписувалися в популярну доктрину «освіченого абсолютизму» й передбачали соціально-правову та культурну уніфікацію відповідних провінцій. Натомість проекти реформ, що їх пропонувала місцева еліта, найчастіше набували «оборонного» характеру й переважно мали на меті збереження особливостей місцевого життя на всіх соціальних рівнях у рамках політичної культури, успадкованої від Речі Посполитої. Наслідком зіткнення урядових і місцевих проектів зазвичай ставав певний компроміс, який укладали не лише з огляду на зовнішньополітичну ситуацію в масштабах того чи того конкретного регіону, а й на позиції місцевих соціальних станів і груп, передусім регіональної верхівки. Саме тому російський уряд здебільшого здійснював диференційовану політику на основних історичних землях України: у Гетьманщині, з її вільовою козацькою елітою; на Слобожанщині, де, крім козацької старшини, було чимало російських поміщиків; у Південній Україні, де статус презентантів краївих інтересів від запорізької старшини перебрали на себе іноземні колоністи, і, нарешті, на Правобережжі, з його численною польською шляхтою.

У другій половині XVIII ст. козацький політичний та військовий чинники відігравали надзвичайно важливу роль у боротьбі Росії з її одвічними суперниками – Кримським ханством та Річчю Посполитою. Здобувши вирішальну перемогу в цьому протистоянні і здійснюючи дальшу експансію на захід, представники місцевої еліти масово «кооптувалися» до лав російського дворянства й діставали можливість доступу до ключових посад на вершині імперської бюрократичної ієрархії. Те саме відбувалося і внаслідок активізації політики Росії на півдні та загарбання нею нових земель у Причорномор'ї та на Кавказі. Відповідно, наприкінці XVIII – на початку XIX ст. при російському дворі швидко зростали акції інших регіонів та еліт. Позбавляючи регіональну еліту можливості відігравати самостійну політичну роль, уряд водночас був змушений зберігати за її елітою деякі традиційні станові привілеї або надавати їй нові, як це трапилося з іноземними колоністами на Півдні України.

Завоювання та інкорпорація нових територій, запровадження там нових порядків, підкорення народів потребували від імперського уряду поступовості та систематичності. Зазвичай слідом за солдатом йшов адміністратор, за ним – священик, а потім – учитель. Послідовність, певна річ, могла бути

різною, проте в кожному конкретному випадку освіта відігравала важливу роль у зовнішній та внутрішній політиці імперського центру. Ця роль зросла ще більше в добу Просвітництва, коли нову, світську освіту почали вважати основним засобом у перебудові та «цивілізуванні» суспільства «згори», формуванні нового типу освіченого підданого імперії. Водночас освіта залишалася важливим пунктом програм модернізації та реформування, що їх пропонувала місцева еліта з огляду на власні інтереси. В такому разі освіта тісно перепліталася зі становими потребами та вимогами.

До середини XVIII ст. Україна зберігала власну розвинену систему освіти, яка сформувалася протягом другої половини XVI – у XVII ст. внаслідок вдалого поєднання західних (переважно католицьких) і східних (православних) культурних традицій¹¹. Серцевину цієї системи становила модель тримовного духовного колегіуму. Найбільшим з-поміж таких навчальних закладів була Києво-Могилянська академія. Тут навчалися вихідці з усіх регіонів Європи, в яких переважали слов'яни та православні. Зменшеною копією Київської академії можна вважати середні навчальні заклади, духовні колегіуми, в тому числі чернігівський, Переяславський та найбільший серед них – харківський. Кожний такий освітній осередок спирається на розгалужену мережу церковно-парафіяльних початкових шкіл і входив до складу єдиної освітньої системи, яка досить довго забезпечувала культурну єдність Гетьманщини, Слобожанщини та запорізьких поселостей.

Важлива особливість української системи освіти полягала в тому, що вона виникла без будь-якої державної підтримки – за ініціативи організованої громадськості, а згодом функціонувала завдяки добровільним пожертвам різних верств суспільства. Можливо, саме тому школа в Україні традиційно була всестановою, відкритою для шляхти, духовенства, козацтва, міщанства й навіть селянства. Місцеві громади відігравали активну роль в організації навчального процесу, самостійно будуючи школи й запрошууючи до них учителів з-поміж студентів чи випускників колегіумів. Проте внаслідок інкорпорації українських земель в імперську систему та пов'язаної з цим процесом становової диференціації освіта також дедалі більшою мірою набуvalа становового характеру.

Українські духовні колегіуми давали непогану для свого часу освіту завдяки високому рівню викладання латинської мови, яка відкривала шлях до тодішньої західноєвропейської освіти та античної культурної спадщини. Православні викладачі та студенти колегіумів опановували також польську

мову, знайомилися з католицькими та протестантськими вченнями, тож вирізнялися широким світоглядом. Внаслідок посилення впливу на українське суспільство культури західноєвропейського просвітництва нові віяння торкнулися й українських навчальних закладів. Приблизно від 30–40-х років до кінця XVIII ст. навчальна програма в цих осередках постійно розширявалася коштом світських предметів, передусім сучасних мов – російської, німецької та французької, деяких природничих наук, зокрема математики, фізики, астрономії, медицини. Завдяки добрій освіті ті випускники українських духовних колегіумів, котрі хотіли зробити кар'єру на російській службі, мали відчутну перевагу¹².

Водночас традиційна духовно-гуманітарна орієнтація української церковної освіти вже не могла задовольняти дедалі більших потреб нової української еліти, що приходила на зміну розгромленому поколінню мазепинців і поставала перед потребою пристосовуватися до нових імперських порядків. Гетьманщина, розвиток якої позбавила динаміки та спадкоємності полтавська катастрофа 1709 року, не була здатна вчасно реагувати на нові потреби епохи. Тож щораз частіше українці виrushали в «освітні мандрівки» у чужі краї – до Krakova, Вільнюса, Кенігсберга, Геттінгені, Галле, Лейдені, Болоньї, Падуї, Рима й інших університетських центрів Центральної та Західної Європи.

Щойно після відновлення гетьманського уряду в добу своєї «золотої осені» козацька адміністрація заповзялася впроваджувати назрілі внутрішні реформи¹³. Реформа освіти стала одним з важливих напрямків діяльності уряду гетьмана Кирила Rozumovського наприкінці 50-х – на початку 60-х років XVIII ст. Перебудову шкільництва певною мірою полегшуvala та обставина, що останній український гетьман одночасно був президентом Петербурзької академії наук, а отже, міг використовувати її потенціал для підготовки нових проектів розвитку освіти в Україні. Очевидно, саме так 1760 року з ініціативи гетьмана Rozumovського постав проект першого в Україні університету, який мав відкритися в тогочасній столиці України – Батурині. Майбутній навчальний заклад орієнтували на тогочасні німецькі університети з їхньою корпоративною автономією. З німецьких земель передбачали запросити в Україну й перших університетських професорів, службовців і ремісників. При Батуринському університеті планували збудувати приміщення для викладачів, церкву, бібліотеку, друкарню, книжкову ятку, анатомічний театр, боганічний сад, лікарню. Особливу роль відводили

університетській семінарії – підготовчому навчальному закладу для майбутніх службовців і студентів університету.

До навчального плану Батуринського університету мали увійти лише світські науки і гуманітарного, і природничого циклів, у тому числі філософія, латинська мова, історичні науки, географія, старожитності, юриспруденція, а також теоретична та експериментальна фізика, математика, геодезія, астрономія, анатомія, хімія та ботаніка¹⁴. Головною метою діяльності Батуринського університету мала бути підготовка нового, світського покоління української інтелектуальної еліти – учителів, докторів, магістрів і професорів. Термін навчання становив би три роки. При цьому університет планували зробити відкритим для вихідців з різних станів суспільства.

Здійснити цей проект не пощастило. Гетьманський уряд виявився надто слабким. Така сама доля спіткала й спроби реформування початкової освіти, в системі якої козацькі діти мали навчатися грамоти, ремесла та «воїнської екзерциції»¹⁵. Сама Гетьманщина невдовзі потрапила в жорна російських реформ освіченого абсолютизму часів Катерини II й припинила своє існування 1764 року. Проте українське суспільство на той час виявило достатньо зрілість, щоб сприйняти ідею нової, світської освіти й почати боротьбу за втілення цього задуму. Цей факт підтверджують побажання та програми розвитку освіти в колишній Гетьманщині, що їх оприлюднили шляхта й козацтво під час виборів до імперської Комісії для складання проекту нового Уложення та початку її роботи в 1767–1768 роках.

Йдеться, зокрема, про ідеї відкриття на українських землях дворянських кадетських корпусів, училищ для шляхетних дівчат, станових навчальних закладів для міщан і духовенства, розширення навчальних курсів у колегіумах коштом світських дисциплін¹⁶. Заразом у наказах депутатам Комісії для складання проекту нового Уложення, в доповідних записках самих депутатів прозвучала ідея відкриття університету на території тодішньої України. На роль університетських центрів пропонували, зокрема, Київ і Переяслав¹⁷. На жаль, жодного з цих проектів не було здійснено вчасно. Суспільство не могло реалізувати такі ідеї самостійно, без допомоги держави. Опинившись перед загрозою втрати свого соціального статусу, за нової хвилі модернізації Російської імперії, українська еліта зосередилася на пристосуванні до нових порядків більшою мірою, ніж на розбудові своєї державності, віддавши реформаторську ініціативу імперському центру.

Слобідські пропозиції реформ у сфері освіти виявилися ще скромнішими, ніж у сусідній Малоросії, хоча обидва регіони мали в принципі спільні освітні та культурні традиції: вони походили з одного джерела й базувалися на розгалуженій системі початкових церковно-парафіяльних шкіл та Харківському колегіумі, перенесеному з російського Белгорода 1726 року. Подібно до Києво-Могилянської академії, Харківський колегіум був всестановим навчальним закладом, що давав грунтовну для свого часу освіту й постачав церковних ієрархів, чиновників, педагогів, науковців і митців для всієї Російської імперії¹⁸. Проте навчальна програма цього освітнього осередку, незважаючи на постійне розширення завдяки світським дисциплінам, у другій половині XVIII ст. перестала задовольняти місцеве суспільство.

1767 року, під час виборів до імперської Комісії для складання проекту нового Уложення, сумські депутати вперше висловили ідею заснування нового світського навчального закладу в Сумах, у якій дехто з-поміж істориків краю вбачав натяк на університет. Земляки сумчан з Охтирки натомість пропонували запровадити в Харківському колегіумі викладання нових курсів, у тому числі сучасних мов, математики та військової справи¹⁹. При цьому представники слобідського дворянства обстоювали становий принцип освіти, хоча й піклувалися про інші стани суспільства – міщанство й духовенство. Проекту світського навчального закладу в Сумах, наскільки нам відомо, уряд не розглядав. Проте зміни в освітньому процесі на Слобожанщині таки відбулися, оскільки цим разом побажання провінційного дворянства збігалися з намірами російського уряду (про це див. далі).

Російський уряд, своєю чергою, ще від часів Петра I відводив освіті роль важливого інструменту в модернізації держави. Більшість світських навчальних закладів, що почали виникати в країні за першого російського імператора, мали суттєвий утилітарний характер. Такі освітні осередки готували, зокрема, військових перекладачів, інженерів, артилеристів для армії, чиновників для величезної державної машини. Втім, російський уряд зумів раніше, ніж український, реалізувати ідею принципово нового світського вищого навчального закладу, що не мав аналогів у східноєвропейській історії, – університету.

Ідея виникла, очевидно, не без впливу видатного німецького вченого-просвітителя Готфріда Вільгельма Ляйбніца, який 1711 року в листі до російського монарха Петра I вперше висловив думку про те, щоб разом з університетами в Москві, Петербурзі та Астрахані засновувати аналогічний

навчальний заклад у Києві²⁰. Першою спробою втілити цей проект можна вважати відкриття 1724 року в Петербурзі академічного університету як складової частини науково-освітнього комплексу Академії наук²¹. За імператриці Єлизавети російський уряд здійснив ще один крок на цьому шляху, заснувавши 1755 року університет у Москві й зробивши його доступним для вихідців з інших регіонів імперії.

Новий імпульс для розвитку освіти в Російській імперії було дано в роки царювання Катерини II. Освітні реформи, що їх започаткували імператриця, мали на меті не лише розширення фахової освіти. Йшлося також про виховання нової генерації підданих – зразкових громадян, лояльних носіїв просвітницьких ідеалів моралі та освіти²². Крім того, освітні реформи царизму другої половини XVIII ст. поєднувалися з важливими для цілісності імперії планами адміністративної та культурної уніфікації нових територій. Тому передбачали культурно-національну та мовну асиміляцію населення щойно приєднаних областей, їхнє злиття з центральними, власне російськими, регіонами держави.

У російських урядових колах часів цариці Катерини II домінувала ідея пріоритетного розвитку системи нижчих і середніх навчальних закладів за прикладом Австрійської імперії. Освітні проекти російського уряду вирізнялися кардинальним розмежуванням вищої церковної і світської освіти. У безпосередньому зв'язку з централізаторською політикою російського уряду перебувала секуляризація церкви, яка завдавала остаточного удару по старій українській системі освіти. Внаслідок втілення такої політики українські колегіуми втрачали не лише своє майно як матеріальну основу для дальнього розвитку, а й студентів, перетворюючись на донорів для нових, світських навчальних закладів, що їх створювала держава.

Хоча сама імператриця не була в захваті від тогочасних європейських університетів, які гостро критикували французькі філософи-просвітителі, кількість нових університетських проектів у часи її царювання далі зросла. Автори деяких з-поміж цих проектів певною мірою брали до уваги інтереси регіональних дворянських еліт. Таким був, зокрема, план освітньої реформи за німецьким зразком, складений 1764 року заходами німецького фахівця Ф. Г. Дільтея. Проект передбачав, зокрема, заснування університету та гімназії в Батурині, а також відкриття початкових світських школ у Глухові та Києві²³. Можна припустити, що російський намісник Малоросії П. Румянцев з тих самих міркувань підтримував наміри місцевого

дворянства щодо створення університетів: 1764 року – в Києві та Чернігові, а 1781 року – в Глухові, тогочасній адміністративній столиці Лівобережної України, колишньої Гетьманщини. 1786 року було навіть видано указ про заснування університету в Чернігові. Одночасно П. Румянцев рекомендував уряду відкрити в Гетьманщині кадетське дворянське училище, вважаючи, що таким чином можна буде виробити в місцевої шляхти звичку вступати на регулярну військову службу й викоренити традиції козаччини²⁴. Проте всі ці плани так і не здійснилися.

Подібна доля спіткала й проект заснування нового університету в одному з наймолодших українських міст – Катеринославі (1784). Проект відображав амбітні плани російського уряду щодо колонізації Причорномор'я, утвердження тут російської присутності та – в перспективі – реалізації ще більше масштабного «грецького проекту», спрямованого на приєднання до Російської імперії турецьких поселостей разом з «православним Єрусалимом» – Грецією. У справі з катеринославським університетом російському урядові не треба було шукати компромісу з місцевою, регіональною елітою: вона була надто слабкою та залежною від бюрократії. Проте й цей проект виявився невдалим, хоча ймовірно, з інших причин, ніж в усіх попередніх випадках.

Натомість на Слобожанщині, де плани остаточної інкорпорації регіону в імперську систему почалися раніше й де місцева верхівка не мала власних політичних амбіцій, реформа освіти здобула цілком реальну підтримку російського уряду. Саме в цьому контексті належить розглядати створення з ініціативи російської адміністрації 1768 року в Харкові на базі духовного колегіуму нового, світського навчального закладу, відомого з такими назвами: «додаткові класи», «класи», «казенне училище» і навіть «гімназія». Цей освітній осередок, до якого вступали здебільшого діти дворян, був фактично незалежним від Колегіуму в адміністративному розумінні, оскільки мав свого директора й підпорядковувався безпосередньо губернському правлінню, тобто новій російській адміністрації, що замінила традиційну напівавтономну систему управління слобідськими козацькими полками. Навчальний процес у додаткових класах базувався на світських дисциплінах. Учням викладали, зокрема, французьку та німецьку мови, математику, геодезію, фортифікацію, артилерію, малювання, музику й танці. Військова муштра, бойова підготовка також стали важливими складовими навчальної програми в цьому училищі.

«Казенне» училище, створення якого цілком вписувалося в державну політику церковної секуляризації, дало поштовх розвиткові нової, світської системи освіти в Харкові. Цей освітній осередок, зокрема, сприяв відкриттю в місті іноземних дворянських пансіонів, у тому числі Віллік'є, Мондоварль, І. Шульца, встановленню зв'язків з Московським університетом, а також появлі державних початкових і середніх навчальних закладів нового типу. 1789 року «Казенне» училище приєднали до нового середнього навчального закладу – Головного народного училища, проте протягом певного часу тут ще дотримували власної навчальної програми. Власне, завдяки успішній діяльності «Казенного» училища в Харкові, яке сучасники порівнювали з кадетським корпусом²⁵, представники місцевого дворянства виявилися готовими сприймати нові освітні проекти, що їх ініціював російський уряд 1801 року. Проте навіть цей навчальний заклад не міг задоволити інтереси та потреби місцевої еліти.

Занепад старої церковної освіти на українських землях і її невідповідність потребам суспільства стали предметом постійних нарікань сучасників. Скарги на відсталість освіти, на брак сучасних наук у навчальних програмах, гімназій та університетів в Україні наприкінці XVIII – на початку XIX ст. можна зустріти у творах не лише затяготого критика української автономії, високоосвіченого медика, О. Шафонського, а й щиріх патріотів своєї батьківщини Г. Вінського, Григорія Полетики, деяких інших відомих інтелектуалів українського походження. Так, анонімний автор однієї з редакцій «Короткої історії Малої Росії» кінця XVIII ст. гірко нарікає на те, що вітчизняні духовні училища не відповідають талантам народу й потребам суспільства, оскільки навчають лише словесності, богослов'я, мов, логіки та метафізики за Арістотелем, залишаючи без належної уваги фізику, математику, історію та географію²⁶. Неспроможність чи небажання влади та громадськості дати адекватну відповідь на виклики часу у сфері освіти на українських землях укупі з імперськими планами просвітницької централізації та уніфікації провінцій спричинили дедалі більший відгік української молоді до російських столиць – Петербурга й Москви, де відкривалися нові можливості для кар'єри та освіти й де постійно виникала потреба в нових студентах і викладачах²⁷.

Для переважно незаможного українського дворянства освіта ставала першою сходинкою в службовій кар'єрі та неодмінною умовою соціальної адаптації до нових імперських порядків. Бо ж усі випускники вищих на-

вчальних закладів Росії разом з дипломом про освіту здобували відповідні службові чини згідно з «Табелем про ранги». Одночасно з реформуванням соціальної структури українського суспільства на Лівобережжі та його адаптацією до імперської системи освіта щораз більше набувала станового, службового характеру. Колишня козацька старшина перетворювалася на російське дворянство й тому прагнула відмежуватися від усіх інших станів. Освіта й служба мали утвердити представників козацької верхівки в їхньому новому статусі, а надто тих, чиї претензії на дворянство виглядали сумнівними. Для нащадків козацьких старшин найкоротшим шляхом до досягнення цієї мети традиційно вважали військову службу. Тож ідея військової освіти серед української еліти наприкінці XVIII – на початку XIX ст. була надзвичайно поширеною, а намагання її втілити здобували співчутливу підтримку російських намісників на землях Гетьманщини та Слобожанщини.

Проте вузол суперечностей між регіонально-становим партикуляризмом та бюрократичним централізмом, простіше кажучи, між інтересами імперського центру й інтересами українських станів на місцях залишався нерозв'язаним. Проблему ускладнювала також звична для російської політичної традиції практика перегляду та ревізії державних законів. Коли за імператора Павла I маятник урядової політики хітнувся в протилежний бік, і на території колишньої Гетьманщини знову почали відновлювати колишні автономні установи, а дворян та міщан обмежувати в їхніх правах, наданих за попереднього уряду, незадоволеними виявилися вже ті, хто встиг скуштувати плодів імперської інтеграції. Конфлікт між новим монархом і дворянством було залагоджено у звичний для країни спосіб – двірцевим переворотом, що на початку 1801 року привів до влади молодого імператора Олександра I.

Одним з перших кроків нового царя стало відновлення на початку квітня 1801 року Жалуваної дворянської грамоти, святості й непорушності дворянських привілеїв, а також городового положення та жалуваної грамоти містам²⁸. Трохи згодом Олександр I підтримав ініціативу Сенату, відновивши губернські дворянські збори та колективні прохання до уряду, що їх раніше заборонив Павло I²⁹. Цілком очевидно, що молодий імператор, оточений відомими та невідомими йому дворянами-змовниками, вбивцями свого батька, був змушений піти назустріч становим потребам дворянства й намагався відновити діалог з громадськістю, фактично перерваний за його попередника. Недвозначні сигнали з цього приводу, що їх посылав центр,

було як належить сприйнятиго на місцях. Цей процес, своєю чергою, сприяв пожвавленню приспаної було дворянської ініціативи. Представники українського дворянства знову, як це було в період виборів до Комісії для складання проекту нового Уложення 1767 року, почали голосно заявляти про свої традиційні права та свободи.

У серпні 1801 року малоросійські дворяни знову порушили питання про заснування університету в Чернігові й виявили бажання пожертвувати на це певну суму власних прибутків. Трохи пізніше серед претендентів на статус університетського міста опинилися Лубни та Новгород-Сіверський. Так було дано старт новій кампанії боротьби за університет для колишньої Гетьманщини. Цей рух мав справді громадський характер, оскільки його ініціювали «знизу» самі малоросійські дворяни, які пам'ятали про колишні права та свободи так само добре, як про не виконані царські укази про заснування університету в Чернігові. Регіональні та станові інтереси малоросійської еліти знову, так само як за гетьмана Кирила Розумовського та періоду роботи Комісії для складання проекту нового Уложення часів Катерини II, виявилися тісно пов'язаними з ідеєю університету. Було б важко передбачити дальну долю загаданих починань, якби в «розмову Малоросії з Великоросією» не втрутилася третя сторона – Слобожанщина.

Після приходу до влади Олександра I на Слобожанщині, як і в інших провінціях імперії, також помітно зросла суспільна активність. Місцеві дворяни, дізнавшись про відновлення в повному обсязі Жалуваної грамоти 1785 року, поквапилися скликати 31 травня 1801 року надзвичайні збори для висловлення глибокої відчінності новому імператорові, а слідом за ними це зробили міщани, святкуючи відновлення Жалуваної грамоти містам. Послуговуючись прикладами з минулих років, дворяни, а відтак і міщани обрали своїх депутатів, що мали особисто скласти привітання новому імператору з нагоди його входження на престол і репрезентувати губернію на коронації. Делегатами від дворян стали губернський маршалок («предводитель дворянства») В. Донець-Захаржевський, сумський поміщик Ф. Ку-коль-Яспопольський, а також богодухівський поміщик Василь Каразін, який, живучи в Петербурзі, почав здобувати вплив при дворі.

Кроком уряду назустріч становим інтересам провінційного дворянства став проект заснування в Харкові військового училища, оприлюднений у середині серпня 1801 року. В цьому документі містився заклик до добровільних пожертв на таку справу, причому окремо було зазначено, що робити

такі внески потрібно, не збільшуючи податків на кріпаків. Оскільки побажання центральної влади на місцях у Російській імперії завжди сприймали як наступну з чергі вказівку до дії, слобідсько-українські дворянини взяли на себе зобов'язання зібрати на урядовий проект 100 тисяч рублів протягом трьох років. Проте частина поміщиків висловили протест проти суми по-жертв, вважаючи її завищеною³⁰. Одночасно слобідські дворянини вирішили скористатися з нагоди й порушити перед урядом питання про відновлення тих місцевих прав і привілеїв, які було перелічено в царських жалуваних грамотах XVII – початку XVIII ст., але скасовано в процесі інтеграції краю в імперію за царювання Катерини II. Побажання дворянства уряд частково задовольнив. 29 грудня 1801 року, завдяки підтримці Василя Каразіна, слобідському дворянству видано монаршу грамоту про підтвердження колишніх «прав та привілеїв, у різні часи йому наданих і досі без відмін чинних». Хоча таке формулювання залишало простір для певних різночтіань, появі документу стала важливим кроком на шляху до нормалізації взаємин дворянства з престолом.

Отже, 1801 року характер цих стосунків знову, як і раніше, почали визначати безпосередній діалог та взаємні компроміси. Активізація дворянства Слобожанщини, так само як у сусідній Малоросійській губернії, виявилася у висуванні вимог щодо відновлення традиційних станових привілеїв. Щоправда, слобідська верхівка, на відміну від малоросійської, при цьому і на гадці не мала регіонального університету. Місцеві дворянини були готовими підтримати урядовий проект заснування військового училища в Харкові, ґрунт для якого вже сформувався раніше, в другій половині XVIII ст. Так, мабуть, і сталося б, якби в новий діалог слобідських дворян з імперським урядом не втрутився Василь Каразін.

Василь Назарович Каразін

В історії України початку XIX ст. важко знайти більше суперечливу й водночас яскравішу особистість, аніж Василь Назарович Каразін (1773–1842)³¹. Відомий громадський діяч, просвітитель, публіцист і реформатор, він, здавалося, увібрав у себе всі прикмети покоління буреної епохи Французької революції, Наполеонових походів і бурхливого науково-технічного поступу, які, за словами російського міністра освіти С. Уварова, зумовили в російському суспільстві «збурення думок, невдовolenня дійсністю та прагнення до постійних змін».

Батько Василя Каразіна, Назарій Олександрович, нащадок емігрантів з Балкан, ймовірно, болгарського походження, дослужився до чину полковника російської армії завдяки відчайдушній особистій хоробрості³². Бойовий офіцер, що не вагаючись ризикував власним життям, певний час був таємним емісаром російського уряду на Балканах, де виконував розвідувальні завдання і підбурював населення до повстання напередодні російсько-турецької війни 1768–1774 років. Про подвиги хороброго вояка в армії ходили легенди. Кілька разів Назарій Каразін дивом уникав смерті, щоб потім, повернувшись додому зі славою та нагородами, прийняти несподівану смерть, подібно до «віщого» Олега, від «коня свого» під час звичайної прогулянки в березні 1783 року. Від свого батька Василь Каразін успадкував пристрасний темперамент, схильну до ризику вдачу, а також постійний інтерес до балканських народів, передусім – греків, сербів, болгар: у різні роки свого життя він називав кожен з них своїм рідним.

Біографію Василя Каразіна, не без його власного сприяння, оловито таємницями та легендами. Більшість тих відомостей з різних етапів складного, сповненого перипетій, життя, які ми маємо про його юність і кар'єру при царському дворі, походять від самого Каразіна й відображають мінливу громадсько-політичну кон'юнктуру. Чимало дослідників, що зверталися до біографії цього громадського діяча, потрапляли під вплив суб'єктивних, полемічних оцінок самого просвітителя чи його ідейних опонентів, звідси – численні суперечності, перебільшені оцінки, двозначності й не розкриті таємниці, якими наповнено літературу про нього³³.

Василь Каразін народився в батьківському маєтку Кручику Богодухівського повіту на Харківщині 30 січня (ст. ст.) 1773 року. Освіту здобув у дома та в приватних німецьких пансионах Х. Фільдінга в Кременчуці та І. Шульца в Харкові. Впливові покровителі – чи з материної родини Ковалевських, чи з-поміж військових побратимів батька – допомогли номінально почати звичну для дворянина військову кар'єру вже в десятирічному віці – спершу в кірасирському полку малоросійського генерал-губернатора графа П. Румянцева, а потім і в лейб-гвардійському Семеновському полку для дворянської еліти в Петербурзі. Утім, військова служба не приваблювала Василя Каразіна: він лише був у списках гвардійців і навіть не турбувався про те, щоб час до часу з'являтися на службу. Молодого дворянина тягло до книжок, науки та освіти, і все це він знайшов у столичному Гірни-

чому корпусі, постійно відвідуючи лекції тамтешніх викладачів і дивуючи їх своєю невгамованою жадобою до найрізноманітніших знань.

Живий, вразливий, начитаний юнак швидко пройнявся ідеями французького просвітництва й духом демократичної свободи, що з революційного Парижа сягали найвіддаленіших закутків тогочасної Європи, не оминаючи й Російської імперії. Опанувавши інші мови, в тому числі французьку, Василь Каразін міг читати твори європейських просвітителів в оригіналі. Деякі факти вказують на те, що майбутній громадський діяч ознайомився із славнозвісним трактатом російського вільнодумця та просвітителя Олександра Радищева «Подорож з Петербурга до Москви», виданим 1790 року³⁴. Очевидно, не без впливу цього твору, наповненого радикальними ідеями та різкими висловлюваннями на адресу чинного ладу, Каразін вирішив помандрувати російськими губерніями, перед тим як почати експерименти з реформуванням відносин з кріпаками у своєму власному маєтку.

Можна припустити, що помітний вплив на Василя Каразіна, своєю чергою, мали етико-політичні ідеї та сентиментальні твори Жан-Жака Руссо, а надто це стосується до вчення про пріоритетну роль природного почуття в житті та вчинках людини, про виховання, про рівність усіх станів суспільства тощо. У своєму житті український просвітитель керувався не так холодним розумом філософа, як нестримними почуттями людини, яку виховала сентиментальна література. Можливо, саме ця особливість характеру пояснює раптове одруження Каразіна з 14-річною дівчинкою простого походження, що ускладнило йому доступ до тогочасного світського товариства.

Червоною ниткою через усе життя Василя Каразіна проходила палка любов до своєї малої батьківщини – Слобожанщини, з якою його пов'язували спогади дитинства, родинні традиції і де минула більша частина його неспокійного життя. Ця любов тісно перепліталася з імперським російським патріотизмом, навіяним прикладом батька, близькістю до трону, тривалим життям у столицях держави. Другій своїй дружині, онуці відомого російського історика-патріота І. Голікова, Василь Каразін завдячував зв'язки з московським культурним середовищем (треба зазначити, що він мав власний будинок у Москві та маєток під Москвою).

Світогляд і стиль життя цього громадського діяча, сформовані під впливом просвітницької філософії та сентиментальної літератури, можна

вважати типовими для людей епохи, якій були властиві бурхливі зміни в житті народів і країн Європи. Такі особистості завжди вирізнялися неспокійним, тривожним станом душі, пристрастю до громадської діяльності, грандіозних реформ і величних проектів. Палкий темперамент змушував Василя Каразіна в будь-який момент кидати все і їхати за тридев'ять земель. Широта інтересів, природна допитливість спонукали до вивчення математики, фізики, хімії, метеорології, медицини, історії, сільського господарства, педагогіки, законодавства, державного управління і т. ін.

У вільний від громадської діяльності час, живучи у власному маєтку, Василь Каразін жадібно вивчав новинки наукової літератури й тут-таки намагався застосувати їх у власних дослідженнях³⁵. Відомі, зокрема, його експерименти з електрикою, виробництвом консервів, селігроварінням, вирощуванням різних сортів сільськогосподарських культур, хімічні та фізичні досліди. Зокрема, важливе практичне значення мали організовані заходами Каразіна постійні метеорологічні спостереження, сільське само-врядування тощо. З подібного людського та інтелектуального матеріалу в XVIII ст. народжувалися вічні мандрівники в просторі й часі, шляхетні мрійники, стурбовані долею всього людства, винахідники філософського каменю, вічного двигуна та еліксиру молодості, борці за свободу нікому не відомих народів, революціонери та полум'яні публіцисти. Однак Василя Каразіна доля повела трохи іншим шляхом.

Після того як імператор Павло I почав наводити лад у війську та адміністрації й усунув з державної служби всіх тих дворянських «недорослі», котрі там перебували номінально, ім'я Каразіна також було викреслено зі списків лейб-гвардійців. Можливо, саме тоді Каразін вирішив податися за кордон. Ale прохання про закордонний паспорт було відхилено. Російський імператор намагався відгородитися від охопленої полум'ям революції Європи новою китайською стіною. I Василь Каразін зважився на відчайдушний вчинок, що виглядав справжньою авантюрою: разом з 16-річною вагітною дружиною він, заставивши родовий маєток, вирішив нелегально перетнути кордон. Подружжю не пощастило. Затриманий заходами російської прикордонної сторожі й заарештований зі зброєю в руках після короткої сутички, Каразін потрапив до в'язниці, звідки у відчай звернувся до суворого імператора з благанням про помилування³⁶.

Відтак біографія Василя Каразіна знову вкривається мороком таємництві: ми не знаємо докладно, за яких обставин він раптово перетворився

з державного злочинця на чиновника, обдарованого особистою увагою та милістю Павла I. Колишній гвардієць і невдалий порушник державного кордону, небезпечний вільнодумець знову оселився в столиці, діставши підвищення в чині та відверту службову синекуру для роботи над історією фінансів і медицини в Російській імперії... Це була не перша й не остання метаморфоза в житті Василя Каразіна – на нього чекали ще більше дивовижні перетворення.

Після вбивства Павла I та входження на престол 1801 року Олександра I, що мав репутацію ліберала, Василь Каразін зважився на вчинок, не менше відчайдушний, ніж нелегальна втеча за кордон. Колишній державний злочинець написав до нового імператора пристрасного анонімного листа, в якому з незвичайною відвертістю виклав власне розуміння ситуації в країні, сподівання на реформаторську місію нового монарха в її житті й висловив побажання законодавчого обмеження самодержавства та кріпацтва. За яких обставин це послання потрапило на очі імператору – питання, для якого досі не знайдено переконливого пояснення. Можна лише припустити, що це не було випадковістю й що автор мав якусь підтримку при дворі.

Думки та настрої, висловлені в загадному листі, виявилися частково співзвучними просвітницько-ліберальним захопленням і мріям молодого імператора. Олександр I на початку свого несподіваного царювання гостро потребував людей, яким він міг би довіряти і які поділяли б його реформаторські переконання. Імператор прагнув оточити себе людьми, здатними мислити по-сучасному і для цього викликав з-за кордону своїх друзів юності, вчителів, повергав із заслання вільнодумців, розшукував молодих інтелектуалів. Серед таких осіб були ліберально настроєні вельможі на зразок П. Строганова, А. Чарторийського, М. Новосільцева, а також славнозвісний швейцарський республіканець, державний діяч Ф. Лагарп, відомий російський вільнодумець і письменник Олександр Радищев, майбутнє світило російської освіченої бюрократії М. Сперанський³⁷. До цього кола увійшов і Василь Каразін – завдяки не лише трохи розмитим демократичним переконанням, палким освідченням у безмежній особистості відданості, а й природній відвертості. Олександр I, як і кожний монарх, гостро відчував дефіцит незалежних джерел інформації про стан речей і перебіг подій в імперії. Між іншим, усе своє дальнє життя цар провів у дорозі, намагаючись краще вивчити реальну ситуацію на місцях своєї величезної країни. Потрібні відомості могли забезпечити лише люди, не пов'язані

службовими, клановими, родинними чи клієнтурними зв'язками з придворними угрупованнями. Василь Каразін відповідав усім цим вимогам повною мірою: на його користь промовляли його особиста репутація вільнодумця, його провінційність і незаможність, інколи перебільшена відвертість у поглядах і почуттях, а також, напевно, яскравий послужний список батька, чия вірність російському престолу була безперечною.

Під час своєї першої зустрічі з В. Каразіним Олександр I чітко дав зrozуміти, чого він віднього чекає: відвертості й правди. Це було саме те, чого завжди бракувало при дворі й чого по-людському особисто потребував юний монарх. За деякими відомостями, Василь Каразін висловив бажання служити цареві на ніві освіти, і пізніше його призначили секретарем комітету, створеного для розробки нового статуту вищих навчальних закладів та Академії наук. Проте функції Каразіна виходили далеко поза межі скромного службовця: фактично він зайняв при дворі становище особистого повірника імператора, його неофіційного дорадника та чиновника для особливих доручень, йому доручали делікатні службові розслідування щодо високопоставлених осіб, підготовку рекомендацій, що йшли неофіційним шляхом, участь в укладанні негласних проектів реформ державного управління.

Тому Каразін мав безпосередній доступ до царя та можливість листуватися з ним неофіційно. У квітні 1801 року фаворит імператора дістав вищий чин, перескочивши через один ступінь одразу в колезькі радники й отримавши діамантовий перстень як знак монархової прихильності. Проте особиста довіра та дружба самого імператора важили більше, ніж найвищі державні посади, нагороди та звання. Олександр I, завжди підозріливий, недовірливий до людей, не певний щодо свого оточення, виявляв спочатку рідкісну відвертість в особистих, писаних власноруч листах до Василя Каразіна, вимагаючи віднього лише таємниці та повної взаємної довіри.

Сам Каразін дивився на себе не лише як на «око та вухо цареве»: він претендував на роль неформального представника дворянської громадськості біля трону, речника її думок і настроїв, особистого дорадника й наставника імператора, ідеолога його майбутніх реформ. До того ж, як виборний депутат від Слобожанщини, мав офіційно презентувати інтереси місцевого дворянства перед урядом. Тогочасна громадська думка в Росії такий стан речей не сприймала як щось незвичайне. Традиції фаворитизму, завдяки яким нікому не відомий щасливець близьковично підіймався на саму

суспільну верхівку, традиції, поєднані з одвічним російським ідеалом правдолюбця, здатного «істину царям з усмішкою промовляти», і просвітницькою мрією про мудрого та чесного філософа-радника при освіченому монарху, втіленою в літературному образі маркіза Пози в драмі Шіллера, – все це, разом узяте, дає змогу пояснити, так би мовити, інтелектуальні передумови кар'єри Василя Каразіна при царському дворі.

Пізніше Каразін звірявся Олександрові I в тому, що ним керували «нечасна впевненість, що я можу й мушу служити Вам *не загальними шляхами*» і «*цо я Вам і вітчизні мої можу бути корисним понад звання свої*»³⁸ (курсив мій. – В. К.). Як бачимо, наголос зроблено на неформальному характері взаємин з імператором, які ґрунтувалися б не так на принципах звичайної політичної чи бюрократичної лояльності, як на особистих почуттях і дружніх стосунках, що їх пропагувала тогочасна сентиментальна література. Виняткове за можливостями, але нічим не регламентоване становище Василя Каразіна і властиві йому палкий темперамент, бурхливі почуття та невідомний ентузіазм, раз у раз провокували його виявляти на службі ту саму склонність до ризику та відчайдушне балансування на межі дозволеного чи загальноприйнятого, якими вирізнявся його батько на полі бою. Тож на адресу царевого повірника безперестану сипалися звинувачення в перевищенні повноважень, порушенні формальностей та встановленого порядку, постійно виникали конфлікти з чиновниками, що пізніше відіграли свою роль у відставці Каразіна.

Проте спочатку акції нового фаворита цінувалися дуже високо, вони зросли ще більше після того, як повірник царя, діючи за дорученням Олександра I, неофіційно зібрав матеріали та свідчення проти одіозного калузького губернатора Лопухіна, відомого своїми кримінальними злочинами та зловживанням владою. Ці матеріали допомогли державній комісії на чолі з Г. Державіним притягти Лопухіна до відповідальності, незважаючи на його численних друзів і покровителів високого рангу. Високопоставлені чиновники, що майже всі брали хабарі й зловживали посадою, почали побоюватися Каразіна.

Усі ці факти певною мірою пояснюють політичний та культурний феномен Василя Каразіна, міру його впливу при російському дворі на поточні справи, близькість мало кому відомого колезького асесора до князів і графів, міністрів і таємних радників. Кожний історик може помітити в становищі цього дворяніна чимало спільногого з кар'єрою іншого, подібного до

нього провінціала, М. Сперанського, з яким фаворит царя підтримував добре особисті стосунки. Проте тимчасом як методичний, врівноважений Сперанський зумів досягти вершин бюрократичної ієархії, нетерплячий, запальний та сентиментальний Каразін невдовзі жертвує свою блискучу, але ефемерну кар'єру Харківському університету.

Боротьба за університет

Історик Казанського університету М. Загоскін мав рацію, коли стверджував: «Перші університети засновано в Росії не через назрілу потребу в них суспільства, не через культурне зростання в суспільстві думки й громадської самосвідомості, а в інтересах держави й за її безпосередньої ініціативи»³⁹. Не середовище підготувало виникнення університетів у Російській імперії. Навпаки, самі університети, створені за державною ініціативою, згодом почали формувати власне інтелектуальне середовище⁴⁰. На такому історичному тлі чимало істориків зображують Харківський університет як такий собі щасливий виняток, оскільки головною причиною його відкриття вважають громадську ініціативу провінційного слобідського дворянства.

Так, український історик Дмитро Багалій свого часу доклав чимало зусиль, щоб довести, що громадський рух на Харківщині початку XIX ст., спрямований на відкриття університету, був пов'язаний з усім попереднім історико-культурним розвитком краю. Серед головних передумов, які підготували ґрунт для заснування університету в Харкові, науковець називав, зокрема, мережу духовних і світських навчальних закладів на чолі з Харківським колегіумом, діяльність літературно-просвітницького гуртка О. Паліцина на Сумщині, моральну проповідь у місцевому суспільстві українського філософа Григорія Сковороди, а також економічні чинники, зокрема харківські ярмарки з їхніми мільйонними оборотами, що сприяли піднесенню міста. У цьому розумінні Дмитро Багалій пішов слідами своїх попередників, істориків краю Г. Данилевського та А. Лебедєва. Пізніше концепцію органічного, прогресивного розвитку місцевого культурного життя модифікували відповідно до власних уподобань і всіляко пропагували, з одного боку, радянські, а з іншого – патріотично настроєні українські автори в ХХ ст.

Сучасник Дмитра Багалія, польський дослідник Л. Яновський, навпаки, аргументовано переконував, що ідею відкриття університету в Харкові не

можна вважати безпосереднім наслідком місцевого культурного життя, оскільки воно тоді перебувало в стані глибокої сплячки⁴¹. Виникнення Харківського університету, на думку Яновського, не було органічно пов'язане з історичним розвитком Слобожанщини, і його треба вважати стрибком, а не вивом соціальної еволюції. І тут польський дослідник має не лише попередника в особі харківського російського історика-слов'янофіла М. Лавровського, а й послідовників серед сучасних українських учених В. Дятлова та О. Коваленка⁴².

Водночас різні дослідники, які з діаметрально протилежних позицій оцінювали так звані об'єктивні передумови заснування Харківського університету, сходилися в тому, що, по-перше, Харків як місто саме по собі не могло претендувати на роль університетського центру, поступаючись багатьом іншим губернським містам України та Росії рівнем свого матеріального та культурного розвитку⁴³; по-друге, головна заслуга у справі заснування університету в Харкові належить особисто Василеві Каразіну. Один з перших дослідників історії Харківського університету, згаданий професор М. Лавровський зауважив, що в той час висування Харкова на роль університетського міста ні кому, крім Каразіна, не могло спасти на думку⁴⁴.

Проблема так званих об'єктивних передумов чи їх браку в початковій історії Харківського університету сьогодні, мабуть, вже не видається такою актуальною, якою вона була для російських лібералів наприкінці XIX – на початку ХХ ст., радянських ідеологів чи українських патріотів. Набагато більшу вагу для сучасного читача мають мотиви, які керували головними учасниками цієї події. На жаль, визначити ці спонуки можна не завжди. Чимало обставин і перипетій початкової історії Харківського університету досі залишаються невідомими, оскільки боротьба за його відкриття спочатку точилася без участі широкої громадськості, кулуарно, у вузькому колі людей, особисті інтереси та мотиви яких тісно перепліталися із загальнодержавними.

Сьогодні не викликає сумніву лише те, що сама думка про можливість заснувати університет у Харкові виникла не в місцевому суспільстві, а в Петербурзі, в урядових колах, заклопотаних проблемами освітньої реформи в Російській імперії. Той факт, що автором реформи став саме Василь Каразін, вихоць зі Слобожанщини, секретар комітету для розгляду статутів Московського університету та Академії наук, на нашу думку, не супе-

речить цьому твердженю. Перша відома нам документальна згадка про їдею відкриття університету в Харкові міститься в приватному листі Василя Каразіна до харківського священика, місцевого освітнього діяча В. Фотієва від 2 травня 1802 року. Автор, зокрема, писав: «Бувши сподоблений невдовзі після повернення свого до Петербурга бесіди доброго імператора, насмілився я сказати йому їдею про запровадження в Харкові університету, що був би влаштований краще за Московський та гідний називатися осереддям просвіти південної Росії. Ідею мою прийнято з прихильністю і я заходився був біля накреслення плану до нього»⁴⁵. І далі додавав: «Сія думка захопила всю мою душу, і я чекаю лише згоди товариства дворян, щоб діяти»⁴⁶.

Коли саме така їдея могла з'явитися в голові Василя Каразіна, сказати важко, тим більше, що сам він про це писав досить туманно⁴⁷. У нас немає доказів того, що ця думка непокоїла Каразіна вже 1801 року, як пише один з його біографів, російський історик Я. Абрамов⁴⁸. Однак можна погодитися з Дмитром Багалієм у тому, що поява цієї ідеї так чи інакше була пов'язана з діяльністю Каразіна в комітеті, створеному для вивчення проекту статуту Московського університету та Академії наук, отже, виникла не раніше ніж на початку 1802 року⁴⁹. Зрозуміло, що патріотичні почуття цього дворянина, його щире бажання прислужитися рідному краю цим разом відіграли важливу роль. Але автор їдеї мусив мати якісь інші важливі аргументи на користь цього нічим не показного міста, що допомогли б забезпечити йому підтримку в урядових колах.

Одна з головних підстав, якщо не найбільша, лежить, як кажуть, на поверхні. Йдеться про унікальне геополітичне положення Слобожанщини в Російській імперії, що його, як вже було згадано, зумовила особлива обставина – перетворення краю на форпост у просуванні Російської держави на південь, у напрямку до Чорного моря. Харків, який від другої половини XVIII ст. здобув статус головного адміністративного осередку краю, посів чи не найважливіше місце в регіоні великою мірою завдяки шляхам сполучення, що через нього з'єднували центральні регіони Росії з Новоросією (Північним Причорномор'ям) та Кавказом. Про цей факт згадував сам Василь Каразін, коли, порівнюючи шанси на відкриття університету, відповідно, в Києві, Чернігові та Полтаві, зокрема, писав: «Мало значущий Харків [...] не міг похизуватися нічим, окрім центрального його положення в південних губерніях»⁵⁰. Варто наголосити, що військовому

губернаторові Слобідсько-Української губернії, створеної 1765 року, підпорядковувалися не лише жителі Слобожанщини, а й мешканці Белгородської, Воронезької, Казанської, Саратовської, Астраханської губерній і навіть території Війська Донського⁵¹.

Російські реформатори нового покоління, на початку XIX ст. визначаючи кордони Харківської навчальної округи, свідомо чи несвідомо керувалися геополітичними пріоритетами своїх попередників. Бо ж у той час південний напрямок далі був одним з найважливіших у зовнішній політиці Росії. Просування імперії на Кавказ, приєднання Грузії 1801 року передбачали наступну з черги зміну конфігурації внутрішніх володінь Російської імперії, а отже, відкривали нові можливості зростання стратегічного значення Харкова. Василь Каразін, втасманий у різні політичні плани та проекти російського уряду, звичайно, не міг оминути увагою нові геополітичні перспективи, що відкривалися на півдні Російської імперії. У своїх розрахунках цей громадський діяч керувався саме тим геополітичним образом, що охоплював власне російські центрально-чорноземні губернії, всі лівобережні українські землі, Північне Причорномор'я, Крим та Кавказ і врешті дістав назву «Південна Росія». Порівняно з серединою XVIII ст. ми бачимо тут два нові важливі регіони – Новоросію та Малоросію.

Природною серцевиною цих територій Василь Каразін вважав свою батьківщину – Слобожанщину з її адміністративним центром Харковом. Про те, що за таких обставин засновник Харківського університету керувався не лише своїми патріотичними почуттями до «малої батьківщини», а й зважав на інтереси імперії, свідчить, зокрема, його лист до малоросійського генерал-губернатора О. Куракіна. Розглядаючи шанси різних міст – Полтави, Києва, Харкова та Чернігова – на відкриття в кожному з них університету, Каразін наголошував, що Київ перебував у сфері впливу польського дворянства, а Полтава зберігала «якесь донині непереможне відчуження від великоросійських жителів» і перебувала на великій відстані від російських міст Орла, Курська та Воронежа⁵². Натомість Харківщина, на думку автора листа, була позбавлена цих недоліків. Отже, «Південна Росія» в сприйнятті Василя Каразіна виступала в ролі нового імперського адміністративного та культурного простору й немовби розчиняла в собі старі історико-культурні регіони, що перебували колись на особливих правах – Слобожанщину-Україну та Гетьманщину, наближаючи їх у культурному розумінні до Росії.

Крім того, важливість південного напрямку розширення Російської імперії зростала через перманентну загрозу війни з Туреччиною, передусім – внаслідок розгортання сербського та грецького визвольного рухів на початку XIX ст. Тож російський уряд виношував далекосяжні плани посилення свого політичного впливу на Балканах. Василь Каразін, не байдужий до балканських справ через родинні сентименти, запевняв, що в його плані Харківського університету йшлося також про навчання в ньому студентів з Греції. Трохи згодом, 1804 року, цей громадський діяч енергійно працював над ідеєю «грецького проекту», що передбачав виникнення на Балканах православного царства під егідою Росії. Пропонуючи себе на роль таємного імперського емісара серед сербських повстанців, Василь Каразін напевно згадував при цьому свого батька.

Отже, автор університетського проекту давав про збереження певної ідейної єдності із зовнішньополітичними планами російського уряду стосовно до Греції та Балкан за імператриці Катерини II і водночас брав до уваги нові, тобто кавказькі перспективи російської експансії. Харків виглядав важливим стратегічним пунктом на цьому шляху і з цього погляду справді мав переваги над усіма іншими українськими містами.

Інший мотив, який навів Василь Каразін, виношуючи ідею відкрити університет у Харкові, був пов'язаний з укладанням нового університетського статуту, що виглядав би «кращим, аніж Московський». У цій тезі відразу вчувається відлуння полеміки довкола загальної реформи освіти й пошукув зразкової моделі університету для Росії, до яких вдавалися урядові кола та комітети. Члени відповідного комітету, куди входили провідні фігури майбутнього Міністерства освіти, в тому числі сам Василь Каразін, С. Потоцький, академік М. Фус, вивчали різні пропозиції. Деякі автори таких проектів орієнтувалися на досвід європейських університетів, інші акцентували увагу на російських культурних та національних цінностях і застерігали від бездумного копіювання західних зразків⁵³.

Більшість діячів освіти, зокрема близькі до імператора голова згаданого комітету Михайло Муравйов, призначений згодом заступником міністра народної освіти, польський магнат Адам Чарторийський, наставник Олександра I Ф. Лагарп, були прихильниками геттінгенської університетської системи, що тоді здобула найбільшу популярність у регіонах Центральної та Східної Європи⁵⁴. Порівняно з іншими університетами, зокрема британськими, геттінгенський навчальний заклад підтримував тісніші зв'язки з

державою, а та розглядала університети як ефективні інструменти в боротьбі з церквою, аристократією, традиційним законодавством і регіональним партікуляризмом. Під контролем абсолютизму університетська автономія відігравала важливу роль у поширенні в суспільстві просвітницьких ідей, подоланні традиційних уявлень про корпоративну замкненість окремих станів суспільства⁵⁵.

Натомість інші впливові особи в Російській імперії, хоча й з різних міркувань, виявляли по-просвітницькому скептичне ставлення до університетів. Наприклад, перший міністр освіти П. Завадовський не приховував свого незадоволення освітніми проектами, які йому доводилося втілювати в життя. Свого часу потрібне було особисте втручання імператора, щоб прискорити справу з відкриттям університету в Дерпті, яку всіляко гальмував Завадовський. Однодумець і колега міністра, уродженець Полтави І. Мартинов за певний час замінив Василя Каразіна на посаді секретаря Головного управління училищ. Нещадно критикував університетську систему освіти в Росії, зокрема, й впливовий ідеолог освічених російських консерваторів Микола Карамзін. Міністр внутрішніх справ імперії В. Кочубей також не виявляв захоплення університетською системою, коли говорив: «Не університети потрібні нам, коли немає кому в них навчатися, а насамперед університети на німецький штарт, а училища перші та другі [...] Система ліцеїв є найкраща, яку для Росії прийняти можна»⁵⁶. Хоча ці слова сказано вже після завершення Наполеонових війн, з огляду на ту двозначну роль, яку відіграв Кочубей у справі заснування Харківського університету, можна стверджувати, що він не був прихильником університетів і раніше. Варто нагадати: ліцеї, що їх протиставляли німецьким університетам не лише на рівні теорії, а й на практиці, а надто в другий період царювання Олександра I, мали сутно становий, дворянський, елітарний характер.

Напевно, згадані вихідці з Малоросії, домігшись головних ролей у процесі реформування освіти в Російській імперії на початку XIX ст., не випадково зняли негативну або стриману позицію щодо проектів організації університетів за німецькими зразками. Малоросійське дворянство, що далі провадило напружену боротьбу за визнання свого статусу в Російській імперії, потребувало більшого відокремлення від інших станів суспільства, а не зближення з ними. Тим часом реформи Олександра I та його прогресивних однодумців мали усунути дворянську станову винятковість. Можливо, вказана обставина певною мірою пояснює, чому малоросійському

дворянству на початку XIX ст. не пощастило реалізувати свої університетські проекти. Можливо, з погляду уряду такі проекти були надто тісно пов'язані з уявленнями про давні права та привілеї української козацько-шляхетської верхівки цього регіону.

Василь Каразін, який завжди вирізнявся оригінальністю і вважав, що в Росії все мусить бути інакше, ніж в інших країнах, спробував виробити власну концепцію майбутнього російського університету. Спочатку ця концепція не містила нічого нового, як свідчить лист її автора до В. Фотієва на початку травня 1802 року⁵⁷. Проте згодом, укладаючи своє «Передначертання» (проект статуту) Харківського університету в травні-серпні 1802 року, Каразін чіткіше сформулював своє бачення його загальної структури, суспільних, навчальних та наукових завдань. У пояснівальній записці до свого проекту автор зазначав, що в справі заснування університетів у Росії нема чого запозичувати готові зразки із Заходу, оскільки, мовляв, ті вже віджили своє. Тому Василь Каразін замість звичного університету пропонував щось принципово інше – декілька вищих професійних станових училищ, зібраних в одне ціле й названих університетом лише за старою традицією⁵⁸.

Цей науково-навчальний конгломерат мав поділятися на дев'ять відділів. Перші два відділи – загальних знань і «приємних» мистецтв – були б чимось на зразок підготовчого циклу для дворянських дітей: протягом трьох років вони здобували б загальні знання, а також навчалися музик, танців, фехтування, їзди верхи «для рассеяния себя и пользы». Відтак можна було навчатися далі на одному з таких професійних відділів: богословському, цивільних знань (для підготовки державних службовців), військових знань, лікарських знань, цивільних мистецтв (архітектура, інженерна справа, транспорт). Нарешті, за шість років після здобуття освіти на перших двох відділах або за три роки після студій на одному з наступних сімох професійних відділів, на думку Каразіна, відкрилася б дорога на наступні два відділи – вченості та красних мистецтв – для опанування різноманітних гуманітарних та природничих наук. За своїм призначенням ці два відділи поєднували б, говорячи сучасною мовою, функції педагогічного інституту та докторантury. Крім того, до складу освітнього комплексу мали б увійти училище сільського господарювання та школа ремесел і рукоділля, призначені для вихідців з нижчих станів суспільства.

Палка уява автора проекту намалювала щось на зразок своєрідної колонії філософів і вчених, «сонячне містечко» зі садами, басейнами та фон-

танами, храмами різних християнських конфесій, житлом для студентів і професорів, манежем, гімнастичними залами та галереями. Василь Каразін мріяв про вчене спітвовариство, члени якого збиралися б «іноді для бесід про точні науки, іншим разом для бесід про моральні та політичні науки, ще іншим разом – про літературу та мистецтво; інколи також для вправ у стародавніх мовах і взагалі для розмов про старожитності, нарешті, для бесід про красні мистецтва, сільське господарство і т. ін. [...] Це були б справжні вільні ліцеї чи академії без примусу, без імені, без шкільної суверності»⁵⁹. Проект свідчить, що автор і справді надумав створити щось принципово нове, поєднавши в одне ціле різноманітні концепції вищої школи, щодо яких тривали дебати в суспільстві. Таку думку підтверджує навіть застосовувана термінологія: поняття «університет» автор вживав у тому самому значенні, що й «ліцей», «училище» та «академія».

Дмитро Багалій, оцінюючи цей документ, влучно зауважив, що в ньому виявився весь Каразін з його оригінальним розумом і широкими, але не-практичними планами⁶⁰. Водночас історик трохи недооцінив суспільно-політичних аспектів плану просвітителя. Проект відповідав насамперед корпоративним інтересам місцевого дворянства, оскільки передбачав, зокрема, збереження станового принципу в навчальному процесі, спеціальні прерогативи для студентів-дворян, наявність військової підготовки в комплексі університетських дисциплін, професійно орієнтовану програму навчального процесу. Керувати роботою всіх вищих і нижчих шкіл мав директор, обраний з-поміж місцевих дворян за допомогою комітету, до якого входили б університетські професори. Інших станів суспільства в такий спосіб позбавляли будь-якого впливу на університетські справи. Василь Каразін не міг не знати, що на початку 1802 року Олександр I особисто викреслив з проекту статуту Дерптського університету все, що запропонували дворяни на свою користь і що могло обмежити академічні свободи університетської корпорації. Свою позицію в цьому питанні цар підтвердив ще раз під час відвідин Дерптського університету в травні 1802 року.

Проект Каразіна, крім того, надавав університету суто громадського характеру: його мали утримувати на пожертви дворянства, не залучаючи коштів державної скарбниці. В такому разі уряд втратив би найефективніший засіб впливу на університетські справи, а ця перспектива, певна річ, аж ніяк не узгоджувалася з просвітницько-централізаторською політикою влади. Фактично Василь Каразін пішов проти течії, заперечивши ідею

німецького університету з його зasadничими принципами академічних свобод і автономії, зв'язку з державними установами, на які орієнтувалися члени найбільше впливового угруповання при дворі. Проте автор проекту свідомо йшов на ризик, оскільки не мав тоді іншого вибору: йому будь-що-будь потрібно було схилити слобідських дворян до безпрецедентного в їхній історії рішення – оголосити добровільну складчину на Харківський університет і в такий спосіб відмовитися від попереднього наміру відкрити в місті військове училище, на яке вже було зібрано певні кошти. Саме цей факт мусив би стати останнім, вирішальним аргументом, за допомогою якого вдалося б переконати уряд погодитися на відкриття університету в Харкові.

Місцева громадськість, треба визнати, майже до останнього моменту ні сном, ні духом не відала про свою наперед визначену долю. Дворянини губернії, чекаючи на відкриття в Харкові кадетського корпусу, одночасно готувалися до своїх загальних зборів для того, щоб урочисто подякувати імператору за відновлення місцевих привілеїв. Губернський маршалок, пла-нуючи цю акцію, у листі від 20 червня 1802 року, радив додатково пожер-твувати гроші або для відкриття в Харкові лікарні на 40 місць, або на стипендії для 20 дворянських дітей, або, зрештою, на допомогу бідним⁶¹. Проте жодної згадки про університет у цьому листі ще немає.

За встановленими правилами, для проведення губернських дворянських зборів потрібен був дозвіл самого імператора. Проте цар, під тим приводом, щоб не перетворювати добровільні пожертвування на примусові, не дав свого дозволу. Про цей факт місцевому губернаторові повідомив генерал-про-курор О. Беклемешов у листі від 10 липня 1802 року⁶². Звичний перебіг подій цим разом знову порушив Василь Каразін: він особисто зумів переконати царя скасувати своє попереднє рішення. У який спосіб і за допомогою яких аргументів діяв Каразін, можна лише приблизно здогадуватися на підставі нового листа (цілком протилежного змісту), в якому спантеличе-ний генерал-прокурор за якихось чотири дні інформував харківського гу-бернатора про відклікання не лише свого наказу, а й величчина самого царя.

Саме в цьому документі, здається, вперше з'явилася офіційна згадка про майбутній університет у Харкові: «Як запевняють тут, що бажання дворянства прибути до м. Харкова має за головну мету – при цій нагоді зробити добровільну складчину суми на будівництво гаданого університету, то Його Імператорська Величність наказати зволив, щоб під час здійснення такого

похвального з боку дворянства передбачення не чинити йому жодних перешкод»⁶³.

Навряд чи можна погодитися з думкою деяких сучасних дослідників про те, що Василь Каразін вже навесні 1802 року «дістав дозвіл імператора на відкриття університету»⁶⁴. Олександр I не міг дати такого дозволу хоча б через те, що стосовно до такого проекту ще не було ані розгорнутої концепції, ані обґрунтованих підстав, ані думки комітету для розгляду статуту Московського університету та Академії наук. Крім того, про те, що імператор особисто загалом схвалив проект Харківського університету, нам відомо лише зі слів самого Каразіна. Однак свідчення цього громадського діяча аж ніяк не завжди були конкретні, а інколи навіть суперечили одне одному. Більшість таких відомостей походить з того часу, коли Каразін намагався відновити своє становище при дворі після царевої неласки, якої він зазнав восени 1802 року.

Так, в одному з листів до В. Кочубея, датованому 4 грудня 1802 року, Василь Каразін запевняв, що його проект щодо заснування університету в Харкові дістав попередню підтримку імператора⁶⁵. Натомість у пояснювальній записці, адресованій особисто монархові, яка мала остаточно з'ясувати суть справи з відкриттям Харківського університету й відновити втрачену довіру імператора до Каразіна, її автор чомусь жодним словом не згадав про якісь попередні домовленості з Олександром I чи його обіцянки з приводу університету, хоча це допомогло б йому виправдатися в очах царя⁶⁶. У публічній промові перед слобідським дворянством у Харкові 31 серпня 1802 року Василь Каразін з цього приводу дав доволі «ухильні свідчення»: «Виконавці його людинолюбійних і мулрих повелінь запевнили мене, що приємно було йому призначити Україну осереддям просвіти [...]» (підкреслення моє – В. К.)⁶⁷. У наведених словах, як бачимо, взагалі немає згадки про безпосередню розмову з Олександром I.

Ці та деякі інші суперечності у свідченнях Василя Каразіна стають зрозумілими, якщо припустити, що ніякої попередньої згоди на відкриття університету в Харкові Олександр I не давав. У липні 1802 року, коли Каразін зумів переконати царя в тому, що місцеве дворянство повністю підтримує ідею Харківського університету й виявляє готовність довести це щедрими добровільними пожертвами, цар дозволив лише проведення губернських дворянських зборів у Харкові, але не дав на це свого іменного повеління. Досліджуючи історію Харківського університету, Дмитро

Багалій був змушений визнати, що Василь Каразін «з властивим йому захопленням [...] вже довів до відома царя бажання харківського дворянства здійснити пожертву на університет ще задовго перед офіційним рішенням з'їзду дворян»⁶⁸ і не мав формального права цього робити, оскільки не дістав попередньої згоди дворянської корпорації⁶⁹.

На нашу думку, саме цей момент виявився вирішальним і в історії виникнення Харківського університету, і в дальшій кар'єрі Василя Каразіна. Саме ця обставина невдовзі забезпечила перемогу Каразіна на дворянських зборах у Харкові, позаяк надавала місцевій суспільності доказ його безпредecedентного особистого впливу на імператора. Саме ця обставина пізніше могла стати причиною раптового та незрозумілого для сучасників і деяких істориків охололого ставлення Олександра І до свого «конфіданті», який порушив їхню неписану угоду про цілковиту відвертість і правдивість у взаєминах.

Лист генерал-прокурора до харківського губернатора, безперечно, допоміг Василеві Каразіну переконати слобідських дворян у тому, що імператор позитивно ставиться до ідеї відкриття університету в Харкові і схвалиє добровільні пожертви для цього. Лояльним і словненим любові підданним російського царя не треба було нагадувати, що межа між бажанням монарха і його розпорядженням завжди була дуже тонкою. Принагідно можна звернути увагу на директивний тон і характер листа місцевого маршала до міського голови Є. Юропіна. Цей документ закликав мешканців міста до участі в добровільних пожертвах на університет: «Згідно з Всешибачайшим Його Імператорської Величності призвolenням дворянство тутешньої губернії має з'їхатися для складання суми на університет [...]»⁷⁰ Зауважимо, що цей лист було відіслано 26 серпня, тобто лише за кілька днів перед загальними зборами слобідських дворян. Ті, своєю чергою, вже не встигали обговорити нову для них ідею з університетом на своїх повітових зборах на місцях, як того вимагали правила. Тому було вирішено провести дискусії вже в Харкові, за два дні перед загальними дворянськими зборами, які й мали прийняти остаточне рішення з цього приводу.

Василь Каразін у цій ситуації діяв через найбільше активну та впливову в місцевому суспільстві групу дворян. Виступаючи в ролі неофіційного представника імператора й, водночас, повноважного депутата дворянства Слобожанщини, він мусив шукати компромісу. Такого компромісу було досягнуто, коли деякі дворянські представники дали згоду на Каразінів

проект статуту майбутнього Харківського університету, запропонувавши зібрати для цього 1 млн. рублів з усієї губернії. Учасники інших зборів повітового дворянства, що відбувалися в Харкові, висловлювали більше реалістичні пропозиції. Так, валківські дворяни вважали цілком достатньою сумою 100 тис. рублів, орієнтуючись, мабуть, на прецедент з проектом відкриття військового училища.

Можна припустити, що Василь Каразін дав дворянству якісь обіцянки особистого чи громадського характеру. Підтримка від дворянської верхівки та згаданий лист генерал-прокурора до харківського губернатора про офіційний дозвіл губернських дворянських зборів стали тактичним успіхом Каразіна, що прокладав йому шлях до остаточної перемоги. Тодішні шанси на успіх видаються ще більшими, якщо звернути увагу на ретельно продуманий та регламентований церемоніал дворянських зборів 30 серпня 1802 року. Церемонія мала найвищий раз нагадати присутнім, що головною причиною та ідеальною серцевиною цього діейства є все-таки не університет, а грамота на права дворянства, яку милостиво надав монарх. Цей документ привсеслюдно носили на малиновій подушці, кропили святою водою, виставляли на найпомітніших місцях у церкві та адміністративних приміщеннях. Майбутні пожерти на університет виглядали на цьому тлі лише жестом суспільства у відповідь, подякою за наступну з чергі монаршу ласку. Нам достеменно не відомо, чи зважали організатори зборів на той факт, що на 30 серпня припадало «тезоіменитство» Олександра I, чи це був сприятливий збіг обставин. Нагадаємо лише, що згодом цей день став одним із святкових для Харківського університету.

Попри всі попередні заходи, серед дворян Ізюмського та Вовчанського повітів виникла опозиція щодо університетського проекту, який відавався їм «спущеним згори», без попередніх консультацій, тільки з ініціативи уряду. Правильніше було б сказати, що то був лише новий вияв давнішої незгоди, коли незаможні поміщики протестували проти завищеної, на їхню думку, цифри добровільних пожертв обсягом 100 тис. рублів на військове училище, що його уряд планував відкрити в Харкові. Визначена з ініціативи частини дворян нова сума внесків на 1 млн. рублів – для університету – за таких обставин взагалі виглядала нереальною. Парадоксальність ситуації полягала в тому, що опозиція, яку, до речі, підтримав місцевий губернатор, виконуючи попередні інструкції уряду, з формального погляду діяла право-згідно, нагадуючи про заборону пожертв, що не мають добровільного ха-

рактеру. Крім того, опоненти звертали увагу на численні процедурні порушення під час підготовки та перебігу дворянських зборів. Зокрема, вказували на те, що імператор не давав іменного повеління на їх проведення, тому рішення зборів нібито не мали обов'язкового характеру.

Василь Каразін зі свого боку зробив усе, що міг, для того щоб добитися позитивної ухвали дворянських зборів 31 серпня 1802 року. Свою промову, сповнену палкого та щирого почуття, латетичної риторики в дусі часу й натхненого пророцтва щодо величного майбутнього Харкова та Слобожанщини, він завершив відвертими словами: «Від вас залежить тепер, високошановні збори, виправдати мене чи віддати на глум і відчай. Тут стою перед вами як ваш друг чи як злочинець»⁷¹. Дворяни за таких обставин не бажали й навряд чи наважилися б перетворити царського фаворита зі свого друга на ворога, ризикуючи в такий спосіб провалити справу з відновленням своїх станових привілеїв. Проте представники регіональної еліти висунули до Каразіна, як до свого депутата при царському дворі, низку додаткових прохань щодо нових пільг і при цьому зменшили цифру добровільних пожертв на університет до 400 тис. рублів, куди зарахували й суму, яку їм заборгувала держава з давніх-давен, та свої попередні пожертви на кадетський корпус. Свою позицію учасники зборів зафіксували в окремому документі, схваленому 1 вересня 1802 року – своєрідній інструкції для Василя Каразіна для його дальших дій. Ніякої царської грамоти на заснування Харківського університету, про яку пишуть деякі сучасні автори⁷², в цей день не підписували.

У свідомості слобідського дворянства університетський проект Каразіна виявився, отже, тісно пов'язаним з їхніми власними претензіями станового характеру – тими, що їх задовольнив уряд, і тими, на задоволення яких вони сподівалися. Цей настрій був настільки поширеним, що навіть губернський маршалок, нащадок відомого козацького полковничого роду В. Донець-Захаржевський, закликаючи сусіднє малоросійське дворянство приєднуватися до збору пожертв на Харківський університет, виставив на перший план нові вияви ласки уряду до свого краю: «Дворянство Слобідсько-Української губернії мало щастя одержати Височайше надану від Його Імператорської Величності підтвердину прав і привілеїв цього краю грамоту [...]»⁷³.

Мешканці Харкова також пішли за дворянством, підтримавши ідею заснування в їхньому місті університету. Купці при цьому висунули до

уряду власні вимоги, серед яких найважливішою було скасування військових постій у місті. Щоправда, інші стани, зокрема, міщани та цехові ремісники, ухилилися від грошових пожертв. Харківські «казенні обивателі» (колишні козаки), за два роки й собі заявивши про добровільну пожертву земельної ділянки на користь Харківського університету, сподівалися в такий спосіб домогтися відновлення власних станових пільг (йшлося про виробництво горілки, скасування деяких податків, відкупної системи тощо)⁷⁴.

Отже, як справедливо зазначав Л. Яновський⁷⁵, ідея Харківського університету від самого початку виявилася тісно пов'язаною із суто становими, корпоративними інтересами місцевого суспільства, а цього аж ніяк не бажав російський уряд. Повторювалася в мініатюрі та з певними відмінностями ситуація, яка свого часу склалася в Україні під час виборів депутатів до комісій для складання проекту нового Уложення 1767 року: пробуджена «згорі» громадська ініціатива на місцях виходила поза межі, що їх визначила влада. Цей почин суперечив деяким зasadничим принципам державної політики централізації та унифікації регіонів імперії. Саме тому харківський губернатор А. Артаков так бурхливо зреагував на вимоги харківського купецтва скасувати військові постій, що їх відмінити не наважувався навіть сам імператор. Крім того, вимоги місцевих станів щодо відновлення їхніх традиційних привілеїв зачіпали інтереси нової імперської бюрократії на місцях, що вже встигла призвичайтися до свого монопольного становища й користуватися пов'язаними з ним можливостями.

Обстоюючи власні станові інтереси, слобідські дворянини в історії із зачнуванням Харківського університету поводилися точнісінько так само, як дворянини інших провінцій Російської імперії. Цей факт підтверджують університетські проекти, що їх у той час складали німецькі прибалтійські та польсько-литовські дворянини. В усіх цих ініціативах було поєднано станові, корпоративні вимоги з регіональними. Василь Каразін, як відомо, сподіався, що його проект схвалять у сусідніх російських та українських губерніях, об'єднаних в його уяві спільним «південноросійським» становищем. Проте здобув підтримку лише у двох губерніях – Катеринославській та Херсонській.

Дворянини Катеринославщини, де ідея університету поставала ще за князя Григорія Потьомкіна, а «південноросійська» регіональна ідентифікація не входила в суперечність з історичними традиціями, у січні 1803 року ухва-

лили, що протягом 10 років дадуть на Харківський університет близько 108 тис. рублів. Натомість регіональна еліта прохала лише відкрити в Катеринославі гімназію і надати майбутнім студентам Харківського університету з Катеринославщини ті самі права, що й слобідським. За якийсь час, 1806 року, дворянин іншої південної губернії – Херсонської – також прийняли рішення про пожерту на Харківський університет суми, трохи більшої за 40 тис. рублів. Щоправда, невдовзі ініціатори пошкодували про свій вчинок і забажали передати ці гроші на повітові училища власної губернії⁷⁶. Мотиви дій дворянства в обох випадках залишилися нез'ясованими.

З енергійним опором своїм планам Василь Каразін зустрівся в сусідній Малоросії – у Полтавській та Чернігівській губерніях, де дворянин, як і раніше, виношували власні проекти заснування університету на території колишньої Гетьманщини. Розчарований автор проекту навіть заявив, що надалі керуватиметься у своїй діяльності тільки інтересами власної батьківщини – Слобожанщини, а не Малоросії, яка, мовляв, сміється над його зусиллями⁷⁷.

Отже, Василеві Каразіну не пощастило виробити в провінційному суспільстві почуття нової південноукраїнської спільноти на ґрунті Слобожанщини та Харкова. Проте то було лише питання часу. Згодом, у другій половині XIX – на початку ХХ ст., завдяки розвиткові залізниць, індустріалізації та видобутку корисних копалин, виникли нові умови для розвитку південноросійської ідентичності, шлях до якої прокладала освітня реформа Олександра I. Не випадково дворянин молодих в історичному розумінні регіонів виявили більшу склонність до участі в цьому процесі, ніж соціальна верхівка територій, що мали «особливі історичні права».

У вересні 1802 року справу з відкриттям університету в Харкові передали на обговорення до державних інстанцій. 8 вересня 1802 року, як відомо, було видано указ про формування нових органів управління Російською імперією – міністерств. Уперше в історії країни в окрему систему виділили Міністерство народної освіти, до створення якого був причетний і Василь Каразін. У відання цього органу управління передавали, між іншим, обидві російські академії, всі чинні та майбутні університети, інші навчальні заклади (крім тих, що перебували у віданні імператриці Марії Федорівни), друкарні (крім відомчих), періодичні видання, бібліотеки, музеї, наукові заклади й навіть цензуру. Так освіту та науку вперше в історії Росії проголосили пріоритетними складовими державної політики. З цих сфер мали

починатися всі інші реформи. Освіта ставала державною справою, в якій громадськість могла відігравати лише допоміжну, другорядну роль.

Олександр I, як і кожний політик, намагався маневрувати між різними осередками суспільного впливу. Саме тому першим міністром народної освіти призначив представника старшого покоління Катерининих вельмож, П. Завадовського, колишнього голову Училищної комісії, що мав символізувати спадкоємність освітньої політики уряду. Для нейтралізації консервативних уподобань нового-старого міністра того самого дня було створено училищну комісію, яку очолив близький до імператора Михайло Муравйов як заступник П. Завадовського. До складу комісії, разом з відомими фахівцями, професіоналами освітньої справи, увійшли молоді реформатори, в тому числі Адам Чарторийський, С. Потоцький, а також Василь Каразін – у ролі секретаря. З усіх титулованих членів комісії секретар мав найвищий офіційний чин, але при цьому залишався довіреною особою імператора. Протистояння міністра й комісії в деяких питаннях згодом відіграло фатальну роль в особистій кар'єрі Каразіна, який не надто церемонився і сміливо говорив про скромні результати діяльності П. Завадовського. Злонам'ятний вельможа «віддячив» одразу, як становище Василя Каразіна при дворі похитнулося⁷⁸.

Вже на першому засіданні комісії, що відбулося 13 вересня 1802 року, академікам М. Озерецьковському та М. Фусу доручили визначити ті міста, де буде відкрито університети. За тиждень кожен подав свій проект: Москва, Дерпт, Казань, Харків, Воронеж, Устюг-Великий (М. Озерецьковський) і Москва, Дерпт, Вільно, Казань, Харків (М. Фус). На жаль, нам нічого не відомо про те, які аргументи назвали при цьому обидва академіки. Втім, привертає увагу той факт, що лише Москва, Дерпт і Харків не викликали в них сумнівів. Доля всіх інших претендентів на роль університетських осередків, у тому числі й Вільна, де вже функціонувала вища школа, видавалася невиразною. Важко пояснити й ту обставину, що обидва члени комісії, які брали участь у виробленні освітньої політики російського уряду ще за Катерини II, навіть не згадали ані Києва, ані Чернігова, ані Катеринослава, офіційно визначених свого часу як майбутні університетські центри. Варто зауважити, що закордонні експерти, зокрема такі авторитетні, як колишній царевий вихователь Ф. Лагарп, видатний реформатор освіти в Австрійській та Російській імперіях минулого століття Янкович де Мірієво, наполягали на тому, щоб до переліку університетських міст,

окрім Москви та Дерпта, додати Київ, Вільно та Петербург (у проекті Ф. Лагарпа фігурувала також Казань)⁷⁹.

Обговорення університетських проектів на наступних засіданнях комісій мало бути бурхливим. Інакше важко пояснити, чому жодного так і не взяли за основу. Комісія визнала за можливе рекомендувати відкриття лише одного університету – або в Києві, на тій підставі, що там діяла славнозвісна духовна академія, або в Казані, де була університетська гімназія, іншими словами, в містах, де вже працювали навчальні заклади, що їх вважали підготовчими ступенями до вищої освіти. У усіх інших містах пропонували спершу відкрити гімназії і в такий спосіб підготувати місцеве суспільство до відкриття університетів. Можна лише припустити, які залаштункові дебати та інтриги охопили «верхівку» згодом, у жовтні 1802 – січні 1803 року. Знаємо або можемо здогадуватися лише про деякі подробиці цієї справи. Бо ж за кожним містом чітко проглядали постаті тих, хто любивав його інтереси.

Так, обидва польські магнати – Адам Чарторийський та С. Потоцький – разом обстоювали ідею віленського університетського проекту. Наскільки сильним виявився вплив цих вельмож, можна уявити, якщо зважити на той факт, що вже 4 жовтня 1802 року П. Завадовський доручив їм обом взятися до роботи над проектом Віленського університету, користуючи з матеріалів колишньої польської Едукаційної комісії⁸⁰. У такий спосіб, певна річ, долю Вільна як університетського осередку вирішили наперед, і надалі цього питання вже не обговорювали. На відкритті вищого навчального закладу в Харкові спершу наполягав, здається, лише Василь Каразін. Проте з цим діячем були пов’язані такі важливі чинники, як особиста прихильність імператора та безпрецедентне на той час рішення слобідсько-українського дворянства та харківського купецтва про пожертву на користь університету. Можна висловити припущення, що обидві ці обставини вплинули на думку академіків М. Фуса та М. Озерецьковського, і ті не оминули Харкова у своїх проектах. Проте восени 1802 року, коли університетське питання вирішували ще на рівні проектів і дискусій, проект Каразіна опинився під загрозою, передусім через те, що його автор втратив особисту прихильність Олександра I.

Дослідники називають різні причини цієї раптової зміни. Деякі біографи Василя Каразіна пояснюють цареву неласку інтригами придворних, занепокоєніх його впливом на імператора, а також певними особистими рисами характеру засновника Харківського університету – його гарячковістю,

поривчастістю, нестриманістю, надмірною відвертістю тощо. Інші вказують на мінливість та лукавість політики Олександра I. Дж. Т. Флінн, здається, першим спробував вивільнитися з полону історичних особистостей, зауваживши, що проект Каразіна принципово розходився з політикою Міністерства у сфері вищої освіти, і власне ця обставина могла мати негативний вплив на кар'єру просвітителя.

На нашу думку, до всіх названих ймовірних причин монархової немилості до Василя Каразіна належить додати ще одну: довіра Олександра I до нього похитнулася ще в липні, коли тривала підготовка до губернських дворянських зборів у Харкові⁸¹. Повідомивши імператорові про громадські пожертви, яких ще не було, Каразін у такий спосіб порушив основні принципи, на яких базувалися його взаємини з монархом, – правдивість і відвертість. Олександр I міг сприйняти такий крок як особисту образу. Не дивно, що перед Каразіним, після його приїзду до Петербурга в жовтні 1802 року, зачинилися двері царевого кабінету.

Обставини підготовки та проведення серпневих дворянських зборів у Харкові, скарги опозиції на порушення законності, до яких вдалася купка найбагатших і найвпливовіших осіб дворянської корпорації, аналогічні скарги місцевого губернатора А. Артакова на дії самого Василя Каразіна та представників міського самоврядування поставили під сумнів і легітимність другої складової успіху харківського проекту – «несподіваний і донині унікальний порив патріотизму», за словами Каразіна, у вигляді добровільної грошової пожертви дворянства на університет⁸².

Олександр I у спеціальному реєстріті від 30 вересня 1802 року подякував слобідським дворянам за цей патріотичний вчинок доволі стримано, жодним словом не згадавши про їхні станові побажання й спеціально наголосивши, що він дає згоду прийняти гроші лише в тому разі, якщо вони не обернуться запровадженням нового податку на кріпаків. Уряд визнав за потрібне навіть почати службове розслідування щодо харківських дворянських зборів, до якого взявся міністр внутрішніх справ В. Кочубей. Каразін був змущений докласти відчайдушних зусиль до того, щоб домогтися сприятливого для себе вердикту в цій справі. Проте ідея Харківського університету не пішла в небуття через неласку царя до Василя Каразіна – її врятували дві додаткові обставини.

Передусім харківський проект несподівано здобув підтримку впливової при дворі «польської» партії на чолі з князем Adamom Чарторийським.

Мотиви, якими керувався польський вельможа, підтримуючи Харків усупереч Києву, не були таємницею для істориків. На думку американського дослідника Дж. Т. Флінна, Адам Чарторийський побоювався, що відкриття університету в Києві могло стати на перешкоді його намірам заснувати університет у Вільні⁸³. Цю думку визнав за слушну український історик Іван Лисяк-Рудницький: «[...] князь Чарторийський мав рацію, коли, як польський патріот, намагався не допустити до заснування університету в Києві; йому залежало на тому, щоб три правобережні губернії – Волинську, Подільську й Київську – включити до Віленської учбової округи й таким чином закріпiti польську культурну гегемонію на цій території. I цього йому пощастило досягти з активною допомогою українця Каразіна»⁸⁴. Таких поглядів дотримуються сьогодні українські дослідники О. Коваленко та В. Дятлов, російський історик Ф. Петров.

Побоювання Адама Чарторийського в той час справді виглядали обґрунтованими. Російські навчальні заклади від кінця XVIII ст. відігравали особливу роль у справі об'єднання («сплочення») західних і прибалтійських губерній з Російською імперією. Недарма перші народні училища було відкрито 1789 року в Полоцькій та Могилівській губерніях і в Києві⁸⁵. У грудні 1801 року училищна комісія подала імператорові доповідну записку, в якій пропонувала реформувати польські училища в західних губерніях за зразком російських народних училищ «для приведення приєднаної Польщі до тісного союзу з Росією»⁸⁶.

Проте після створення Міністерства народної освіти на чолі освітньої справи в правобережніх українських, литовських і білоруських губерніях стали люди, що діяли на користь польської, а не російської культури. Напевне, Олександр I не бажав здайвий раз дражнити польську шляхту за умов стрімкого зростання могутності Франції та загрози війн з Наполеоном. Лише згодом уряд спробував змінити ситуацію, передавши 1818 року керівництво навчальними закладами Київської губернії від Віленської – Харківській навчальній округі. Але навіть у середині 20-х років XIX ст. в урядових колах вважали цілком нормальним те, що культура та освіта на Кіївщині мають перебувати у сфері польського впливу.

Привертає увагу й той факт, що після засідання училищної комісії 4 жовтня 1802 року, яке кардинально вплинуло на прийняття позитивного рішення щодо Віленського університету, Янкович де Мірієво також відмовився підтримувати прихильників Києва і погодився з думкою про від-

криття університету в Харкові⁸⁷. Варто нагадати, що Василя Каразіна в той час у столиці ще не було, тож про його особистий вплив у цьому разі годі й говорити. Другою обставиною, що нахилила шальки терезів у бік Харкова, стало безпрецедентне рішення харківського дворянства та міщанства про добровільну пожертву на університет, що вже встигло набути розголосу. Уряду було вигідніше обернути цей факт на свою користь, подати його як вияв підтримки, яку надавали його політиці провінційні дворяни, та активної участі громадськості в урядових реформах. Розрахунок Василя Каразіна тут виявився правильним. Фактично справу Харківського університету вирішили позитивно вже наприкінці 1802 року, коли Каразін і майбутній куратор («попечитель») Харківської навчальної округи, С. Потоцький почали набирати перших університетських професорів. Тим часом формальне рішення про вибір університетських міст і навчальних округ у Російській імперії приймали вже не в училищній комісії, а в Головному управлінні училищ, створеному на її основі в січні 1803 року.

Можна стверджувати, що Василь Каразін досягнув, здавалося б, неймовірного – за якихось кілька місяців переконав одночасно і уряд, і місцеве суспільство в тому, що доконечно потрібно відкрити університет у Харкові і взяти на себе офіційні зобов'язання з цього приводу. Цей освітній діяч домігся успіху ціною своєї кар'єри, принесеної в жертву благородній ідеї. Ф. Петров⁸⁸ вважає, що сама по собі «альтернатива постановка питання про місце заснування університету – Київ чи Харків – була штучною» і що Харківський університет завдяки своїй діяльності створював передумови для виникнення Київського університету як центру російської освіти в південнно-західних губерніях імперії⁸⁹. Дозволимо собі не погодитися з цим твердженням. Має рациою Іван Лисяк-Рудницький, на думку якого «український національний інтерес вимагав би дати перевагу Києву», а це напевне прискорило б українське національне Відродження, об'єднавши Право- та Лівобережну частини України й послабивши польські впливи на Правобережжі⁹⁰. Проте Київський університет могла б спіткати й інша доля – полонізація.

Чому ж усе-таки переміг Харків, який поступався Києву за всіма параметрами? Бо ж Київ не просто залишався символом давньоруської державності, історичної традиції, православного «Єрусалиму» – він переважав Харків своїми ярмарками, передусім широко відомим Контрактовим. Географічне положення міста, кліматичні умови, міську інфраструктуру годі

було й порівнювати з харківськими реаліями. У Києві працювала славно-звісна духовна академія, що дала Російській імперії низку видатних державних і політичних діячів, чиновників, науковців, літераторів. Вихованцем закладу був і міністр народної освіти П. Завадовський.

Чому не здобули підтримки «нагорі» ані Полтава, ані Чернігів, дарма що вихідці з України-Малоросії обіймали чи не найвищі посади в імперській ієархії і, здавалося б, могли з легкістю вирішити питання на користь своєї батьківщини? Найімовірніше, цим українцям, за словами найяснішого князя В. Кочубея, проблеми колишньої Гетьманщини видавалися «мікроскопічними» на тлі Російської імперії. Інших, як, скажімо, П. Завадовського, закоханого в стару могилянсько-езуїтську схоластику, старі традиції польської культури, мабуть, приваблювали більше, ніж модерні. Недарма цей міністр своєю особистістю присутністю 1805 року вішанував Кременецький лицей на Волині – видатний феномен польської національної культури. Проте, крім об'єктивних чинників, на розгортання подій не меншою мірою впливали суб'єктивні фактори: ні Київ, ні Полтава, ні Чернігів не мали свого Каразіна.

Отже, історія заснування Харківського університету в нашому розумінні не має романтичного ореолу на кшталт патріотичного пориву свідомого українського громадянства та його представника – Василя Каразіна, чия полум'яна промова змогла об'єднати різні верстви суспільства довкола ідей освіти та науки. За харківським університетським проектом стояли цілком конкретні інтереси й мотиви російського уряду, слобідських станів, польського дворянства тощо. Врешті-решт переміг російський урядовий проект Харківського університету. Нова, централізована система російської освіти та науки, що передбачала мовну та культурну унифікацію окраїн імперії, об'єктивно була спрямована проти місцевої освітньої та культурної традиції. Харківський університет, як центр величезної навчальної округи, мав привести культурні кордони Російської імперії на півдні у відповідність з адміністративно-політичними.

Водночас, на початку XIX ст. для російської імперської культури та мови (в широкому розумінні цього слова) ще не виробили чітких національних параметрів: культура й мова перебували в стані формування, ідейного та естетичного бродіння, поєднуючи в собі різні компоненти власне російської історико-культурної традиції, православно-слов'янської, в тому числі української, спадщини з тодішніми західними інтелектуальними здобут-

ками. Тогочасна російська національність легко змішувалася із загальнослов'янською та місцевою, українською. На початковому етапі діяльності, за браком російського національного стандарту, за різношерстості та нечисленності своєї професури, латинсько-німецько-французько-російської чотиримовності, незрілості української мови та національної самосвідомості, Харківський університет не міг стати ані центром інтенсивної русифікації в регіоні, ані осередком нової української культури. Тож місія цього навчального закладу полягала в поширенні здобутків просвітницької культури та її соціалізації в південних провінціях імперії. Університетське середовище стало тим основним фундаментом, на якому згодом поставали нові, світські культурні та наукові інституції. А ті, свою чергою, творили нову, модерну культуру, вивищуючи над регіональною відокремленістю і налагоджуючи зв'язки між провінційними культурними осередками. Проте такий історичний сюжет вже виходить поза межі цієї статті.

¹ Стаття є фрагментом розділу про заснування та розвиток Харківського університету в першій половині XIX ст. Матеріал підготовано для колективної монографії «Історія Харківського університету за 200 років», яку планують видати наприкінці 2004 року. Крім того, тут використано інші публікації автора на відповідну тематику: Die Gründung der Universität Char'kov. Zu einigen historiographischen Mythen // Jahrbuch für Universitätsgeschichte. – Stuttgart, 2001. – В. 4 (2001). Universitätsgeschichte in Osteneuropa / Red. Marie-Luise Bott. – S. 137–145; Харківський університет і слобідська громада // Критика. – 2003. – Ч. 3 (65). – Березень. – С. 18–23; Заснування та початок діяльності Харківського університету // Харківський університет – рідному місту. – Харків, 2004. – С. 7–40; Харківський університет, В. Н. Каразін і Д. І. Багалій (короткий історіографічний нарис) // Багалій Д. Вибрані праці в 6 томах. – Т. 3. Багалей Д. И. Ольга истории Харьковского университета (по неизданным материалам). – Ч. 1 (1802–1815 п.). – Харьков, 2004. – С. 5–51.

² Див.: Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – Київ, 2004; Шпорлюк Р. Імперія та нації. – Київ, 2000; Грицак Я. Нариси історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст.: Навчальний посібник. – Київ, 1996.

³ Грицак Я. Історія нації: продовження схеми Грушевського щодо української історії XIX–XX ст. // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському. – Львів, 1999. – С. 114–125.

⁴ Драгоманов М. Вибране. – Київ: Либідь, 1991. – С. 491.

⁵ Magocsi P.-R. The Ukrainian National Revival: A New Analytical Framework // Canadian Review of Studies in Nationalism. – 1989. – Vol. XVI. – No. 1–2. – P. 45–62.

⁶ Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – Київ, 2003.

⁷ Докладніше див.: Кравченко В. «Росія», «Малоросія», «Україна» в російській історіографії другої половини XVII – 20-х років XIX ст. // Збірник Харківського істор.-філол. т-ва. Нова серія. – 1995. – Т. 5. – С. 3–16.

⁸ Найкращим з наукового погляду синтезом історії Слобожанщини й досі є праця Дмитра Багалія «Історія Слобідської України» (Харків, 1990; перше видання: Харків, 1918).

⁹ Сучасні дослідники не завжди беруть до уваги наявність регіональних відмінностей між лівобережними українськими землями, або об'єднуючи їх в одну групу (див.: Birch S. Interpreting the Regional Effect in Ukrainian Politics // Europe-Asia Studies. – 2000. – Vol. 52. – No. 6. – P. 1019), або зараховуючи їх до «корінних» імперських територій (див.: Кімітака М. Ядро или периферия империи? Генерал-губернаторство или малороссийская ідентичность // Український гуманітарний огляд. – Київ, 2002. – Вип. 7. – С. 69–82).

¹⁰ Українська література XVIII ст. – Київ, 1983. – С. 216.

¹¹ Ісаевич Я. Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. – Львів, 1996. – С. 308–318.

¹² Sounders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture. 1750–1850. – Edmonton, 1985. – P. 41–64.

¹³ Когут З. Російський централізм... – С. 71.

¹⁴ Проект к учреждению университета Батуринского, 1760 г. писано для графа Г. Н. Тегловым // Чтения в обществе истории и древностей российских. – 1863. – Кн. 2. – С. 67–85.

¹⁵ Максимович А. Обучение грамоте и воинской экзерциции в старой Малороссии в конце XVIII века. – Киев, 1913; Грушевський О. Зміст шкільної системи на Лівобережжі в XVIII ст. // Україна. – 1914. – Кн. 1–2. – С. 82–87; Панащенко В. Навчання козацьких дітей грамоти та військової справи на Лівобережній Україні в XVIII ст. // Укр. істор. журнал. – 1972. – № 2. – С. 103–108.

¹⁶ Рождественский С. Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII–XIX веках. – Т. 1. – Санкт-Петербург, 1910. – С. 285.

¹⁷ Милovidов Л. Проекти вищої школи на Чернігівщині (1760–1803 рр.) // Записки Чернігівського наукового товариства. – 1931. – Т.1 (Праці історично-краєзнавчої секції). – С. 65–89; Милovidов Л. Проекти університету у другій половині XVIII ст. // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. – 1930. – Зб. 1. – С. 295–306 (передруковано в кн.: Короткий В., Ульянівський В. (упор.). З іменем Святого Володимира. – У 2 кн. – Кн. 1. – Київ: Заповіт, 1994. – С. 27–36).

- ¹⁸ Порохова Л. Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.). – Харків, 1999.
- ¹⁹ Рождественский С. Очерки по истории систем... – Т. 1. – С. 285.
- ²⁰ Сухомлинов М. Материалы для истории просвещения в России в царствование Александра I. – Б. м., б. р. – С. 41.
- ²¹ Марголис Ю., Тишкін Г. Отечеству на пользу, а россиянам во славу. Из истории университетского образования в Петербурге в XVIII – начале XIX в. – Ленинград, 1988. – С. 27, 35.
- ²² Рождественский С. Очерки по истории систем... – Т. 1. – С. 260, 320.
- ²³ Там само. – С. 19–20, 29.
- ²⁴ Когут З. Російський централізм... – С. 110–111.
- ²⁵ Багалей Д., Міллера Д. Історія міста Харкова за 250 років його існування. – Т. 1 (XVII–XVIII вв.): Репр. изд. – Харків, 1993. – С. 421.
- ²⁶ Горбань М. «Записка о Малой России» О. Шафонського // Наук. збірн. істор. секції ВУАН. – 1926. – №26. – С. 143–144.
- ²⁷ Sounders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture... – Р. 56; Шип Н. Русско-украинское культурное сотрудничество в XVIII – первой половине XIX в. – Київ, 1988. – С. 23.
- ²⁸ Сафонов М. Проблема реформ в правительственной политике России на рубеже XVIII и XIX вв. – Ленинград, 1988. – С. 74.
- ²⁹ Там само. – С. 76.
- ³⁰ Багалей Д. Опыт истории Харьковского университета (по неизданному материалу). – Т. 1 (1802–1815 гг.). – Харьков, 1893–1898. – С. 44–49.
- ³¹ В. Н. Каразин (1773–1842): Библиография / Сост. Э. Беркович, Л. Гуревич, В. Станишевский, Р. Штраймиш. – Харьков, 1953. Наукової біографії Василя Каразіна, яка відповідала б сучасним вимогам, поки що не створено. З-поміж опублікованих праць країнами вважають відповідні монографії М. Тихого та А. Слюсарського.
- ³² Багалій Д. Назарій Александрович Каразін і його колокол // Київська старина. – 1892. – Кн. 11. – С. 163–175.
- ³³ Див., зокрема: Кравченко В. Харківський університет, В. Н. Каразін і Д. І. Багалій (короткий історіографічний нарис) // Багалій Д. Вибрані праці в 6 томах. – Т. 3. Багалій Д. И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданному материалу). – Ч. 1 (1802–1815 гг.). – Харьков, 2004. – С. 5–37.
- ³⁴ Бабкин Д. А. Н. Радищев: литературно-общественная деятельность. – Москва; Ленинград, 1966. – С. 112–113, 258–261. Пор.: Лосиевский И. Русская лира с Украины. Русские писатели Украины первой четверти XIX века. – Харьков: Око, 1993. – С. 18, 48–49.
- ³⁵ Слюсарский А. В. Н. Каразин, его научная и общественная деятельность. – Харьков: Изд-во Харьк. ун-та, 1955.

- ³⁶ Бодянский О. Попытка В. Н. Каразина бежать за границу // Чтения в обществе истории и древностей российских. – 1866. – Кн. 3. – С. 31–37.
- ³⁷ Мироненко С. Самодержавие и реформы. Политическая борьба в России в начале XIX в. – Москва, 1989; Сафонов М. Проблема реформ в правительственной политике России на рубеже XVIII и XIX вв. – Ленинград, 1988. – С. 74.
- ³⁸ Каразин В. Сочинения, письма и бумаги / [Сост. и ред. Д. Багалій]. – Харьков, 1910. – С. 679.
- ³⁹ Загоскин Н. История Императорского Казанского университета за первые сто лет (1804–1904 гг.). – Т. I. – Казань, 1902. – С. XV.
- ⁴⁰ Университет для России. Взгляд на историю культуры XVIII столетия. – Москва, 1997. – С. 15.
- ⁴¹ Там само. – С. 38–44.
- ⁴² Дятлов В., Коваленко О. Несподівана першість, або до питання про передісторію заснування Харківського університету // Древности. – 1995. – С. 88–90. Ця стаття є однією з перших спроб переглянути канонічну для української історіографічної традиції думку про «умови та передумови» виникнення Харківського університету.
- ⁴³ Багалей Д., Сумцов Н., Бузескул В. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). – Харьков, 1906. – С. 1; Janowski L. Uniwersytet Charkowski w początkach swego istnienia (1805–1820). Kraków, 1911. – S. 45–46.
- ⁴⁴ Лавровский Н. Воспоминание о Василии Назаровиче Каразине (1773–1873) // Журнал министерства народного просвещения. – 1873. – № 2. – С. 301.
- ⁴⁵ Багалей Д. Опыт истории Харьковского университета... – Т. 1. – С. 53.
- ⁴⁶ Там само. – С. 54.
- ⁴⁷ Каразин В. Сочинения, письма и бумаги... – С. 539.
- ⁴⁸ Абрамов Я. В. Н. Каразин, его жизнь и общественная деятельность: Биографический очерк. – Санкт-Петербург, 1891. – С. 35.
- ⁴⁹ Багалей Д. Опыт истории Харьковского университета... – Т. 1. – С. 54.
- ⁵⁰ Каразин В. Сочинения... – С. 539 (див. також с. 622).
- ⁵¹ Гуржій О. Українська козацька держава. – Київ, 1996. – С. 102.
- ⁵² Павловский И. Письмо В. Н. Каразина к князю А. Б. Куракину о привлечении малороссийского дворянства к пожертвованию на Харьковский университет // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – 1914. – Вып. 11. – С. 179–185.
- ⁵³ Flynn J. T. The University Reform of Tsar Alexander I 1802–1835. – Washington: The Catholic University of America Press, 1988. – P. 19.
- ⁵⁴ Gascoigne J. Science, Politics and Universities in Europe, 1600–1800. – Brookfield: Ashgate Publ. Comp., 1998. – P. 9.
- ⁵⁵ Flynn J. T. The University Reform... – P. 7–8.

- ⁵⁶ Перекл. за публ.: Рождественский С. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения, 1802–1902. – Санкт-Петербург, 1902. – С. 76.
- ⁵⁷ Данилевский Г. Василий Назарович Каразин (1773–1842 гг.) // Данилевский Г. Українська старина. Матеріали для історії української літератури і народного образування. – Харьков, 1866. – С. 136.
- ⁵⁸ Багалей Д. Опыт истории Харьковского университета... – Т. 1. – С. 61.
- ⁵⁹ Перекл. за публ.: Багалей Д. Опыт истории Харьковского университета... – Т. 1. – С. 63.
- ⁶⁰ Там само. – С. 64.
- ⁶¹ Там само. – С. 55–57.
- ⁶² Там само. – С. 57.
- ⁶³ Там само.
- ⁶⁴ Петров Ф. Российские университеты в первой половине XIX века. Формирование системы университетского образования. – Кн. 1. Зарождение системы университетского образования в России. – Москва, 1998. – С. 438; Flynn J. T. The University Reform... – Р. 20.
- ⁶⁵ Каразин В. Сочинения, письма и бумаги... – С. 622.
- ⁶⁶ Там само. – С. 538–542.
- ⁶⁷ Багалей Д. Опыт истории Харьковского университета... – Т. 1. – С. 58–73.
- ⁶⁸ Там само. – С. 68.
- ⁶⁹ Там само. – С. 71.
- ⁷⁰ Там само. – С. 58.
- ⁷¹ Там само. – С. 70.
- ⁷² Павленко Ю., Руда С., Хорошева С., Храмов Ю. Природознавство в Україні до початку ХХ ст. в історичному, культурному та освітньому контекстах. – Київ: Академперіодика, 2001. – С. 203.
- ⁷³ Павловский И. Ф. Письмо В. Н. Каразина к князю А. Б. Куракину о привлечении малороссийского дворянства к пожертвованию на Харьковский университет // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – 1914. – Вып. 11. – С. 185.
- ⁷⁴ Багалей Д. Опыт истории Харьковского университета... – Т. 1. – С. 85.
- ⁷⁵ Janowski L. Uniwersytet Charkowski... – Р. 31.
- ⁷⁶ Багалей Д. Опыт истории Харьковского университета... – Т. 1. – С. 88.
- ⁷⁷ Каразин В. Сочинения, письма и бумаги... – Харьков, 1910. – С. 38.
- ⁷⁸ Flynn J. T. The University Reform... – Р. 17.
- ⁷⁹ Ibidem. – Р. 14.
- ⁸⁰ Рождественский С. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения, 1802–1902. – Санкт-Петербург, 1902. – С. 50.
- ⁸¹ Багалей Д. Опыт истории Харьковского университета... – Т. 1. – С. 91.
- ⁸² Перекл. за публ.: Багалей Д. Опыт истории Харьковского университета... – Т. 1. – С. 91.

- ⁸³ Flynn J. T. V. N. Karazin, the Gentry and Kharkov University // Slavic Review. – 1969. – Vol. 28. – No. 2. – P. 212.
- ⁸⁴ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т. 1. – Київ, 1994. – С. 212.
- ⁸⁵ Рождественский С. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения, 1802–1902. – Санкт-Петербург, 1902. – С. 23.
- ⁸⁶ Там само. – С. 24.
- ⁸⁷ Flynn J. T. The University Reform... – P. 20.
- ⁸⁸ Петров Ф. Российские университеты в первой половине XIX века. – Кн. 1. Формирование системы университетского образования. – Москва, 1998. – С. 299.
- ⁸⁹ Петров Ф. Российские университеты... – Кн. 2. Становление системы университетского образования в России. – Ч. 2. – Москва: ГИМ, 1998–1999. – С. 192.
- ⁹⁰ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе... – С. 212.